Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

3
1997

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналы һәр заман Сизин һәмсөһбәтиниз, мәсләһәтчиниз ола биләр. Она абунә јазылмаға тәләсин!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат Јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијинин журналы

1954-ҹү илдән чыхыр

№ 3 (173) 1997

Баш редактор: Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:

А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ҸӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ

Мәс'ул катиб: Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

БУ САЈЫМЫЗДА

Азәрбајҹан Президенти **Һ. ӘЛИЈЕВИН** республикамызын вә хариҹи өлкәләрин али мәктәбләринә гәбул олунмуш тәләбәләрин бир групу илә көрүшүндәки нитгиндән 3

Охуҹуларымыза 5

К. Һәсәнзадә — Азәрбајҹан Президенти Һ. Әлијевин натиглик мәһарәтини шакирдләрә өјрәдәк 7

Ј. Кәримов — Азәрбајҹан дилинин тәдриси проблемләри 10

С. Рүстәмова, С. Һачыјева — Шифаһи вә јазылы әдәбијјатын вәһдәтинин тә'лимдә јери 15

Ә. Рәһимова — «Оғузнамә» гәдим Азәрбајҹан халг мүдриклијинин тәҹәссүмү кими 18

С. Зејнал — Дәрсликләрдә ситат һаггында 23

Һ. Мирзәјев — Рус бөлмәсиндә дил тә'лими үчүн башлыҹа шәрт 25

В. Гурбанов — Бәдии парчалар етик-естетик тәрбијә васитәси кими 28

А. Моллајева — Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсинин әһәмијјәти 32

К. Меһдијева — «Анамын китабы» пјесинин тәдриси һаггында 34

З. Мусајева — Фе'лдә морфоложи омонимлик вә

1397

АРХИВ

Азәрбајҹан Милли Китабханасы

ТӘ'СИСЧИ: АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘҺСИЛ НАЗИРЛИЈИ

Унванымыз:
Бакы—10
Низами, 117
Телефон:
93-06-09

Јығылмаға верилмиш 5.IX.97
Чапа имзаланмыш 30.X.97.
Кағыз форматы 70Х108/16
Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур.
Јүксәк чап үсулу, учот нәшр вәрәги 6.0, шәрти чап вәрәги 6.1.
Сифариш 4415
Сајы 700
Гијмәти 5000
Журнал Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр.
Гејдијјат нөмрәси 190.
«Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәси.

онун тәдриси барәдә 36
Р. Новрузов — Техники али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили 40
Л. Мәммәдова — Шакирдләрин һәртәрәфли инкишафында синифдәнхаричи вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин әһәмијјәти 44
Ж. Чәфәрова — «Зәнчи баласы Вилли» әсәрини шакирдләрә нечә севдирирәм 47
Т. Гулијев — Дилимиздә әрәб-фарс мәншәли хүсуси саһә терминләри һаггында 50
Ч. Әлијева, С. Аббасова — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин I, III—V синифләри үчүн Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 51
А. Бағыров — Нахчыван Мухтар Республикасында нәсли адландырма 60
А. Мәммәдов — Дилин вә әдәбијјатын инкишафы тәрчүмәсиз мүмкүн дејил 64
А. Мәммәдов — Мүәллим үчүн е'тибарлы бәләдчи 67
Ш. Шабанов — Адлар һаггында гијмәтли вәсаит 71

АЗӘРБАЈЧАН ПРЕЗИДЕНТИ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН БУ ИЛ РЕСПУБЛИКАМЫЗЫН ВӘ ХАРИЧИ ӨЛКӘЛӘРИН АЛИ МӘКТӘБЛӘРИНӘ ГӘБУЛ ОЛУНМУШ ТӘЛӘБӘЛӘРИН БИР ГРУПУ ИЛӘ КӨРҮШҮНДӘКИ НИТГИНДӘН

...Шүбһәсиз ки, сиз харичи өлкәләрдә дил өјрәнмәлисиниз. Мән кечмишдә дә демишәм вә бу күн дә дејирәм, шәхсән арзум ондан ибарәтдир ки, һәр бир азәрбајчанлы чох дил билсин. Анчаг биринчи нөвбәдә өз ана дилини—дөвләт дилини јахшы билсин. Бизим чох көзәл, зәнкин, чазибәдар дилимиз вар. Бәлкә дә биз бу дилдә данышдығымыза көрә өз дилимизин зәнкинлијини вә көзәллијини һәлә там дәрк едә билмәмишик. Анчаг билин ки, бу һагигәтдир. Она көрә дә буну һеч бир шеје дәјишмәк олмаз. Харичи дил билмәк, әлбәттә ки, лазымдыр, вачибдир. Мән бир даһа арзу едирәм ки, вәтәндашларымыз инкилис дилини дә, рус дилини дә, франсыз дилини дә, алман дилини дә, түрк дилини дә, әрәб дилини дә, фарс дилини дә, һәтта Чин дилини дә билсинләр. Кәнчләримиз нә гәдәр чох дил билсәләр, бир о гәдәр зәнкин дүнјакөрүшүнә малик олачаглар. Бу, мүасир дүнјанын тәләбләридир. Амма ән әсасы ондан ибарәтдир ки, һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы, һәр бир азәрбајчанлы өз ана дилини—Азәрбајчан дилини, дөвләт дилини мүкәммәл билмәлидир. Кәнчләрә төвсијә едирәм ки, әкәр киминсә бу барәдә чатышмазлығы варса, чалышсын, буну арадан галдырсын. Харичи өлкәләрдә тәһсил аларкән, һәмин өлкәнин дилини өјрәнәркән, ејни заманда башга дилләри өјрәнәркән өз дилинизи һеч вахт унутмајын вә өз ана дилинизи һеч бир башга дилә дәјишмәјин. Халгын, милләтин, инсанын өз ана дилиндән әзиз һеч бир шеји ола билмәз.

Һәтта өз дилимиздә данышмағы башгаларына да өјрәдин. Үмумијјәтлә, мән фикир верирәм,—республикамыза башга өлкәләрдән кәлиб ишләјәнләр, дөвләт нүмајәндәләри, сәфирликләрдә чалышанлар Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә чалышырлар. Бу, чох севиндиричи һалдыр. Бунун өзү дә јениликдир.

Мәним хатиримдәдир, кечмиш заманда әдәбијјат тарихини өјрәнәркән фәхр едирдик ки, вахтилә Лермонтов бир мүддәт Азәрбајчанда олмуш, Губа зонасында јашамышдыр. О өз достуна јазмышдыр ки, мән бурада Азәрбајчан дилини өјрәнирәм. Авропада франсыз дили кими, Гафгазда да Азәрбајчан дили чох мәшһур вә мө'тәбәр бир дилдир. Һәтта Лермонтовун белә бир јазысы да вар. Биз буну бөјүк ифтихар һисси илә гејд едирик ки, көрүн, Лермонтов бурада јашајыб, дилимизә белә бөјүк һөрмәт едиб вә бизим дилимизи өјрәнмәјә чалышыб. Бунун өзү тарихдә надир һадисәдир. Индинин өзүндә дә бизим дили өјрәнмәјә чалышырлар. Бә'зиләри артыг бизим дилдә данышырлар. Бу, чох көзәлдир. Чүнки биз өз дилимизин һөрмәтини галдырмалыјыг. Она көрә ки, бизим дилә һөрмәт едилсин, дилимизи өјрәнсинләр, мәнимсәсинләр. Мән әминәм ки, башга өлкәләрдә дә бизим дилимиз нә гәдәр кениш јајылса, өјрәнилсә Азәрбајчанын әдәбијјаты, мәдәнијјәтини ана дилимиздә охујанлар, өјрәнәнләр республикамызын нечә зәнкин мә'нәвијјата, әдәбијјата, мәдәнијјәтә малик олдуғуну дәрк едәчәкләр. Мән бу мәсәлә илә әлагәдар өз фикирләрими сизә чатдырырам вә куман едирәм ки, бу төвсијәләрими унутмајачагсыныз.

Һарада олурсунузса,—истәр дахилдә, истәрсә дә харичдә,—һәр бир азәрбајчанлы кәнчин шәрәфли борчу Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллијини горујуб сахламагдан, инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Бу, бизим чохәсрлик тарихимиздә бөјүк, шәрәфли вә тарихи наилијјәтимиздир. Мән буну дәфәләрлә демишәм. Һансы харичи өлкәдә олурамса, орада дејирәм ки, кечмишдә бизим халгымыз һәр бир чәтинлијә дөзүбдүр,

бу күн дә, сабаһ да дөзә биләр. Анчаг бундан сонра һеч бир вахт халгымыз өз дөвләт мүстәгиллијини әлдән вермәјәчәкдир. Бу, һеч вахт ола билмәз. Бу, мәним фикримдир, ирадәмдир, мә'нәвијјатымдыр. Амма мәним истәдијим одур ки, бу, һәр бир Азәрбајчан вәтәндашынын, һәр бир азәрбајчанлынын фикри олсун вә онун ирадәсинә чеврилсин.

Сон илләр Азәрбајчанда тәһсил саһәсиндә бир сыра дәјишикликләр кедир. Бунларын бә'зиләри мүсбәт характер дашыјыр. Тәәссүфләр олсун ки, бә'зиләри дә пәракәндә кетдијинә көрә республикамызын тәһсил системинә, о чүмләдән, али тәһсилинә мүәјјән зәрәрләр кәтирир. Артыг инди вахт кәлиб чатыбдыр вә башлыча вәзифәмиз өлкәмизин тәһсилини гәбул етдијимиз «Тәһсил һаггында ганун» әсасында бундан сонра даһа да мөһкәм гурмаг, инкишаф етдирмәкдир. Һесаб едирәм ки, бизим мүвафиг органлар бу ишләрлә мәшғул олачаглар.

Республикамызын чох күчлү мүәллим ордусу вар. Азәрбајчанын мүәллимләри ән јүксәк мә'нәвијјата, вәтәндашлыг һиссләринә малик олан инсанлардыр. Мүәллимлик сәнәти шәрәфли бир сәнәтдир. Мән буну өз һәјатымда да, ишләдијим дөврләрдә мүәллимләрлә көрүшләрдә, данышыгларда да һисс етмишәм ки, Азәрбајчанын мүәллимләри бу шәрәфли ады ләјагәтлә дашыјыблар вә бу күн дә дашыјырлар. Бахмајараг ки, сон илләр онларын һәјатында, о чүмләдән мадди вәзијјәтләриндә чәтинликләр баш верибдир, анчаг әминәм ки, онлар бу чәтинликләрә дөзүрләр вә дөзәчәкләр.

1941—45-чи илләр Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү мәним хатиримдәдир. Мәним о вахт мүәллимләрим вар иди. Онлар мәнә мүһарибәдән әввәл дәрс демишдиләр. Һәмин вахтлар мән онларын бир чохунун мадди вәзијјәтини, јашајыштәрзини көрүрдүм. Һәддән артыг ағыр вәзијјәтдә јашајырдылар. Амма буна бахмајараг, өз мүәллимлик намусуну, шәрәфини, мүәллим адыны һәмишә уча сахламышдылар. Мән орта мәктәбдә алдығым тәһсилә көрә, сонракы дөврләрдә Азәрбајчан мүәллимләринин фәалијјәтини даим мүшаһидә етдијимә көрә вә онларын иши илә јахындан таныш олдуғума көрә Азәрбајчан мүәллиминин нә гәдәр бөјүк шәрәфә лајиг олдуғуну һәмишә демишәм вә јүксәк гијмәтләндирмишәм. Мән бу күн дә Азәрбајчан мүәллимләринә өз адымдан вә бүтүн халгымыз адындан тәшәккүрүмү, миннәтдарлығымы билдирирәм. Чүнки бизим һамымыз—мән дә, сиз дә Азәрбајчан мәктәбинә, Азәрбајчан мүәллиминә борчлујуг. Күман едирәм ки, мөвчуд чәтинликләр, проблемләр арадан галдырылачаг, орта тәһсил системиндә дә, али тәһсил системиндә дә мүасир дөврүн тәләбләринә ујғун, мүстәгиллијимизә, Конститусијамыза, ганунларымыза ујғун шәраит јаранача вә мүәјјән ишләр көрүләчәкдир.

Бурада чыхыш едәнләрдән кимсә деди ки, харичи өлкәләрдә олан тәләбәләримизә гајғы, мадди јардым көстәрилмәсинә еһтијач вар. Мән Назирләр Кабинетинә, Тәһсил Назирлијинә вә Президентин Ичра Апаратынын һуманитар сијасәт шө'бәсинә көстәриш верирәм ки, бу мәсәләни арашдырыб мәнә тәклиф версинләр. Һесаб едирәм ки, харичдә тәһсил алан тәләбәләримизә ил мүддәтиндә вахташыры мүәјјән малијјә јардымлары етмәк олар. Малијјә чәтинлијимиз нә гәдәр ағыр олса да, биз вәсаит тапыб буну едә биләрик. Садәчә олараг, мәнә бу барәдә тәклифләр вермәк лазымдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, бу, бир систем һалына дүшсүн. Мүтләг буну етмәк лазымдыр. Сизи әмин едирәм ки, биз буну едәчәјик. Сизин кәләчәкдә һансыса проблеминиз, чәтинлијиниз олса, чәкинмәдән мүрачиәт едә биләрсиниз. Әкәр биз сизи харичи өлкәләрә тәһсил алмаға көндәририксә, сизә гајғы да көстәрмәлијик. Архајын олун вә билин, тәкчә харичи өлкәләрә кедән тәләбәләрә јох, бүтүн Азәрбајчан кәнчләринә, тәләбәләринә, республикамызын али мәктәбләринин тәләбәләринә гајғы көстәрмәк мәним вә Азәрбајчан дөвләтинин борчудур вә биз бу борчумузу јеринә јетирәчәјик.

ОХУЧУЛАРЫМЫЗА!

Мөһтәрәм охучулар, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны тәдрис едән мүәллимләр! Севимли журналыныз «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» бу ил сизинлә үчүнчү дәфә көрүшүр. Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси дејиб, улуларымыз. 40 илдән артыгдыр ки, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналындан фајдаланыр, тәдрис просесинин чохшахәли мәсәләләринин һәллиндә ондан истигамәт алыр, јениликләрлә бу журналын сәһифәләриндә таныш олурсунуз.

Сәдагәтли вә е'тибарлы достунуз, көмәкчи вә сирдашыныз «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» бүтүн дөврләрдә олдуғу кими, ағыр сыхынтылар кечирдијимиз индики вахтда да өз кечмиш зәнкин ән'әнәләрини горујуб сахлајыр, мүстәгил дөвләтимизин тәһсил саһәсиндә сијасәтини дәстәкләјир, өнчә мәктәб ислаһатларынын кејфијјәтлә јеринә јетирилмәси јолунда инамла ирәлиләјир. Сизли-бизли һамымыза күн кими ајдындыр ки, тәһсил ислаһатларынын (бу ислаһатлары һеч дә тоталитар дөврүн тәләм-тәләсик, һеч бир базасы олмајан мәктәб ислаһатлары илә ејниләшдирмәк олмаз) јолу һеч дә һамар дејил вә кечид дөврүнүн чәтинликләри, ағры-ачылары истәр-истәмәз онлара да өз тә'сирини көстәрир. Тәсәллимиз будур ки, биз илләр боју арзуладығымыз мүстәгиллик јолуна гәдәм гојмушуг, өз талејимизи артыг өзүмүз һәлл едирик, империја бојундуруғундан гуртулмушуг вә буна көрә дә азадлығымыз наминә мүвәггәти чәтинликләрә дөзмәли, бу күн мәктәб партасы архасында отуран оғлан вә гызларымызы елә тәрбијә етмәлијик ки, онлар аловлу вәтәнпәрвәрләр кими Азәрбајчанын мүстәгиллијини горумаға лајиг кәнчләр кими бөјүсүнләр, түрк дүнјасынын өндәрләри Мустафа Камал Ататүрк, Һејдәр Әлијев дүһасындан нур алсынлар. Бу мә'нада вәтәнимизин кәләчәји сизин шәрәфли вәзифәни нечә јеринә јетирәчәјиниздән асылыдыр.

Мүстәгил дөвләтимизин тәһсил ислаһатлары бизим милли идеолоқијамыза сөјкәнир, түрк дүнјасынын мә'нәви дәјәрләриндән гидаланыр, ејни заманда сивил өлкәләрин илләр боју әлдә етдији зәнкин тәчрүбәдән бәһрәләнир. Тәһсилин тәшкилинин белә бир һәлледичи мәгамында «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналы јардымчыныз олачаг, күндәлик ишләриниздә сизә дәстәк верәчәкдир. Тәһсилин мәзмуну кеклу шәкилдә јениләшиб, програм вә дәрсликләр тамамилә дәјишиб. Тәбии ки, бу просес өзү илә јени проблемләр дә јарадыб: дәрсликләрин мәктәбләрә вахтында чатдырылмамасы, методик вәсаитләрин азлығы, тә'лимин техники васитәләринин көһнәлиб, сырадан чыхмасы вә јениләринин алынмасы үчүн малијјә имканларынын мәһдудлуғу, програмлара салынмыш јени мөвзулары кечмәк үчүн бә'зи мүәллимләрин лазыми нәзәри вә методик һазырлығынын олмамасы вә с. бу гәбилдән олан проблемләрдәндир.

Сизин арзунузу нәзәрә алараг журналда ән'әнәви рубрикалардан әлавә, јени рубрикалар ачдыг: «Програмда јени мөвзу», «Сизин арзунузла», «Әдәбијјат програмы: рә'јләр, мүлаһизәләр», «Али мәктәбләрдә әдәбијјат тәдриси: дүнән вә бу күн», «Актуал сорғу», «Мүәллимин мүлаһизәләри» вә с. Республикамызын көркәмли әдәбијјатшүнас вә дилчи алимләри, методистләри програма јени дахил едилмиш мөвзулар һаггында санбаллы мәгаләләрлә чыхыш едиб мүәллимләримизә нәзәри вә методик биликләр верирләр. Програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри дә даим диггәт мәркәзиндәдир. Јени програмлара ишләјән мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәсинин ишыгландырылмасы бизим апарычы мөвзуларымыздандыр.

Доғма дилимизин тәдриси мәсәләләринә мүнасибәт көкүндән дәјишир. Бу һеч дә тәсадүфи дејил. Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусијасында Азәрбајчан дилинә дөвләт дили статусу верилмәси һамымызда ифтихар дујғулары јаратмышдыр. Бу, тәдрисә дә өз тә'сирини көстәрмәкдәдир. Доғрудур, Азәрбајчан дили програмларында әдәбијјат програмларында олдуғу кими, көклү дәјишикликләр јохдур, сөзсүз ки, онларын да јени дөврүн тәләбләринә ујғун тәкмилләшдирилмәјә еһтијачы вардыр. Дилчи алимләр, методистләр журналымызда чыхыш едәрәк мүәллимләри јени тәдрис үсуллары илә силаһландырмалыдырлар. Буна инди әввәлки илләрдәкиндән даһа чох еһтијач дујулур. Әзиз дилчи алимләр, методистләр, журналымызын охучулары сиздән санбаллы, истигамәтверичи, нәзәри вә методик мәгаләләр көзләјир.

Рајон (шәһәр) Тәһсил Шө'бәләри методкабинетләринин, фәнн методбирләшмәләринин рәһбәрләри, сизә үз тутуруг: габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәси сизин әмәјинизлә әрсәјә чатыр, үмумиләшдирилиб јајылыр вә беләликлә, һамынын малы олур. Јени дәрслик вә програмла ишләјән мүәллимләрин проблемләриндән, истәк вә арзуларындан һамыдан тез сиз хәбәр тутурсунуз. Габагчыл иш тәчрүбәси, гаршыја чыхан проблемләр барәдә мәгаләләри сүзкәчдән кечириб бизә көндәрин, бунунла да редаксијамызла сизин аранызда сых әлагә јаранар вә сизли-бизли һамымыз тәдрис просесинин јениләшмәсинә көмәк етмиш оларыг. Биз истәјирик ки, журнал сизин трибунаныза чеврилсин, үрәк сөзләринизи онун сәһифәләриндә ачыглајасыныз. Редаксија һеј'әтинин јени тәркиби тәсдиг едилмиш, бураја республиканын көркәмли алимләри дахил едилмишләр.

Әввәлки илләрдә малијјә имканларымызын мәһдудлуғу, кағыз гытлығы, дикәр чәтинликләр учбатындан журнал (әввәлки ады «Ана сөзү» иди) вахтлы-вахтында чыхмырды, тираж мәһдуд иди. Инди исә вәзијјәт дүзәлир, нечә дејәрләр, булудлар дағылмыш, һава ачылмышдыр. Тәһсил Назирлији лап бу јахынларда редаксијаја дөрд тон јүксәк кејфијјәтли кағыз вермиш, чап хәрчләрини азалтмаг мәгсәдилә бизимчүн мүасир компүтер дәсти ајырмышдыр. Редаксија бу гајғы үчүн Тәһсил Назирлијинин рәһбәрлијинә, назирлијин Дәрслик, Нәшријјат вә Мәтбуат Шө'бәсинин әмәкдашларына өз миннәтдарлығыны билдирир.

Әзиз охучулар, көрдүјүнүз кими, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналы редаксијасында ишләр гајдасына дүшмүшдүр. Галыр сизин фәаллығыныз. Редаксија 1998-чи илин иш планларыны һазырлајыр. Мәктубларынызы, арзу, рә'ј вә тәклифләринизи көзләјирик.

Бир дә унутмајын ки, журналымыза абунә јазылмагла өз ишинизи хејли асанлашдырмыш оларсыныз. Гој журналын јени чапдан чыхан һәр бир сајы столүстү китабыныз, ширин һәмсөһбәтиниз олсун.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН НАТИГЛИК МӘҺАРӘТИНИ ШАКИРДЛӘРИМИЗӘ ӨЈРӘДӘК

Күбра ҺӘСӘНЗАДӘ,
Бакыдакы 13 сајлы мәктәбин дәрс һиссә мүдири.

Бөјүк тарихи шәхсијјәтләр, көркәмли дөвләт хадимләри өз фәалијјәтләриндә дилдән, сөздән һәмишә бир силаһ, кәсәрли бир васитә кими истифадә етмишләр. Онлар баша дүшмүшләр ки, сөз кәсәрдән дүшмәјән гылынч, дил азалмајан, истифадә олундугча артан јенилмәз гүввәдир. Тарихдән јүзләрлә мисаллар кәтирмәк олар ки, гошунун, күчүн һәлл едә билмәдијини сөз, дил, нитг һәлл едиб. Фатеһ Искәндәр дүшмәнини вурушла, гызылла, гылынчла мағлуб етмәјә чалышарды. Јох әкәр:

Бир иш көрмәсәјди онлар да әкәр,
Көмәјә кәләрди онда натигләр.
(Н. Кәнчәви «Искәндәрнамә»).

Шаһ Хәтаи һәм дә она көрә бөјүкдүр ки, о гылынчын күчү илә сөзүн күчүнү бирләшдирә билмишди: гылынчла өлкәләри, сөзлә үрәкләри фәтһ едирди.

Тарихин бөјүк шәхсијјәтләри илә бир сырада дајанан Азәрбајчан Республикасынын һөрмәтли президенти Һејдәр Әлијев дә өзүнүн шәхси нитг нүмунәси илә өјрәнилмәјә вә өрнәк олмаға лајигдир. Бу бөјүк шәхсијјәтин һәјат вә фәалијјәти, сијаси көрүшләри кими, нитги, натиглик мәһарәти дә өјрәнилмәли, кәнч нәсил онун нитг нүмунәси әсасында тәрбијәләнмәлидир. Бизә елә кәлир ки, орта үмумтәһсил вә али мәктәбләрин мүвафиг фәнләринин тәдрисиндә президент Һ Әлијевин нитги бүтүн көзәллији вә чаларлары илә шакирд вә тәләбәләрә чатдырылмалыдыр.

Орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунун тәдрисиндә президент Һ. Әлијевин нитгини өјрәнмәк үчүн даһа бөјүк имкан вә јоллар вар. Онлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

I. Мүхтәлиф мөвзуларын тәдриси илә бағлы нәзәри материалын мәнимсәнилмәси үчүн дидактик материал кими Һ. Әлијевин нитг нүмунәләриндән истифадә кәрәклидир. Бу чүр истифадә бир нечә чәһәтдән фајдалыдыр: а) Шакирд нәзәри материалы көзәл, сәлис вә дүзкүн нитг нүмунәси әсасында гаврајачаг; б) Бөјүк шәхсијјәтин нитгиндәки көзәллик тәдричән, долајы јолла онун мә'нәвијјатына һопачаг; в) Мә'лумдур ки, Һ. Әлијевин мә'рузә вә чыхышлары халгымызын, дөвләтимизин бу вә ја дикәр талејүклү мәсәләләри илә бағлыдыр, демәли, шакирд һәм дә бунлар һаггында мә'лумат әлдә едәчәк, грамматик материалла јанашы, дүнјакөрүшүнү дә формалашдырачаг.

II. Мәктәбин, дил-әдәбијјат кабинетләринин тәртибиндә әјани тәшвигат васитәси кими президентин дил, Азәрбајчан дили, ана дили һаггында дедији мүдрик кәламлары, афоризмләри ири һәрфләрлә јаздырыб нүмајиш етдирмәк лазымдыр. Мәсәлән: **«Азәрбајчан дилини мәнимсәмәк, бу дилдә сәлис данышмаг, бу дили ана дили кими севмәк лазымдыр»** (Һејдәр Әлијев); **«Өз дилини билмәјән, өз дилини севмәјән адам өз тарихини јахшы билә билмәз»** (Һејдәр Әлијев) вә с.

III. «Нитг мәдәнијјәтинин (јахуд, јүксәк мәдәни сәвијјәли нитгин) әсас шәртләри»ндән бири (Т. Һачыјев... «Түрк дили», 9-чу синифләр үчүн, 1994, сәһ. 103), даһа доғрусу, биринчиси нитгин дүзкүнлүјүдүр. Һ. Әлијевин нитги дилин бүтүн гајда-ганунларынын нәзәрә алындығы дүзкүн нитгдир. Әкәр елә дирсә нијә **мүхтәлиф лексик, грамматик, үслуби вә с. гајдаларын өјрәдилмәсиндә**

нүмунә кими бу нитгдән фајдаланмаг? Мүбтәда илә хәбәрин шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасы, ҹүмләдә сөзләрин сырасы, нәгли, суал, әмр вә нида ҹүмләләринә аид интонасија спесификлији, хәбәрин һәмҹинс мүбтәдаларла узлашмасы вә с. бу кими онларҹа гајдалары тәдрис едәркән, мәнимсәдәркән Һ. Әлијевин нитгиндәки мүхтәлиф нүмунәләри өнә чәкмәк олар вә лазымдыр.

IV. Јени Азәрбајҹан дили програмына әсасән, X—XI синифләрдә **үслубијјат** тәдрис олунур вә бурада мүхтәлиф функсионал үслублар һаггында (бәдии, елми, публисистик, фәрди, мәишәт, рәсми-ишкүзар үслуб) мә'лумат верилир. («Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн түрк дили програмлары», Бакы, 1997-ҹи ил). Мә'лумдур ки, Һ. Әлијевин нитги јаранма мәгамындан асылы олараг рәсми үслуба даһа јахындыр. Чүнки о ән чох рәсми јығынҹагларда сөјләнилир. Лакин бу бөјүк натигин нитгиндәки көзәллик һәм дә ондадыр ки, орада аз гала бүтүн үслубларын мүхтәлиф ҹәһәтләри үзви шәкилдә синтез олунур. Рәсми көрүшләрдәки чыхышларда бә'зән афоризмләр сөјләнилир, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән, фразеоложи бирләшмәләрдән усталыгла јарарланылыр. Нүмунәләрә фикир верәк: **«Мәним севинҹим севинҹә говушубдур»; «Мән Америкада олдуғум күнләрдә чох јахшы әһвал-руһијјәдәјәм. Анҹаг дүнән бу хәбәри аландан сонра мәним әһвал-руһијјәм, кефим даһа да јүксәкләрә галхыбдыр»; «Аиләм, ушагларым мәнә һәмишә илһам, руһ верибләр, мәнә лајиг олублар, һәјатымы чичәкләндирибләр»** («Республика» гәзети, 6 август, 1997). АБШ-дакы рәсми јығынҹагларын бириндә сөјләнилән нитгдән кәтирдијимиз бу нүмунәләрдә бир нечә фразеоложи бирләшмә **(севинҹим севинҹә говушубдур, әһвал-руһијјәм, кефим јүксәкләрә галхыбдыр, мәнә илһам, руһ вериб, дајаг олуб, һәјатымы чичәкләндирибләр)** ишләдилиб. Бу ҹәһәтинә көрә Һ. Әлијевин рәсми чыхышлары белә гуру, ҹансыхыҹы тә'сир бағышламыр, она бәдии вә публисистик үслубларын да дадытамы һопдурулдуғундан марагла динләнилир вә севилир.

Президентин ајры-ајры јазычы вә шаирләрлә, әмәк адамлары вә с. илә көрүшләриндәки сөһбәтләри исә фәрди вә мәишәт үслубунун ән јахшы нүмунәләри кими өјрәнилмәлидир.

V. Орта үмумтәһсил мәктәбләринин IX синифләриндә **«Нитг мәдәнијјәти»** адланан бөлмә тәдрис олунур. Бу бөлмәнин тәдрисиндә президент Һ. Әлијевин нитгинин өјрәнилмәси үчүн имкан вә јоллар даһа чохдур. Бир нечә нүмунә илә фикримизи әсасландыраг.

Дәрслијин («Түрк дили», 9-ҹу синифләр үчүн, 1994) «Натиглик сәнәти» адланан мөвзусунда көстәрилир ки, натиглик сәнәтинин әсас тәләбләриндән бири «дүзкүн, дәгиг вә көзәл (ифадәли) данышыг»дыр» (сәһ. 132). Бу тәләбә ујғун ән јахшы нүмунәләри Һ. Әлијевин нитгләриндән сечиб шакирдә вермәк олар. Јухарыда нитгин дүзкүнлүјү илә әлагәдар фикримизи ачыгладыг. «Нитгин дәгиглији фикрин ифадәси үчүн билаваситә тәләб олунан дил васитәсини (сөзү, ифадәни, ҹүмләни вә с.) тапмагла мүәјјән олунур» (Јенә орада, сәһ. 103.). Һ. Әлијевин нитгиндә һәр сөз кәрәкли мә'на јүкүнә маликдир, ону дәјишдирмәк, јериндән тәрпәтмәк олмаз: **«Совет Иттифагы дағылан заман Азәрбајҹан јенидән мүстәгиллијини бәрпа едибдир»**. Бурада «јенидән» вә «бәрпа едибдир» сөзләри нә гәдәр јериндә ишләдилиб. «Бәрпа етмәк» анлајышында әввәлҹә мөвҹуд оланын јенидән јарадылмасы мә'насы вар. Ахы Азәрбајҹан сәһбәт кедән дөврдә — 1920-ҹи илдә итирдији мүстәгиллијини «газанмыш» јох, мәһз јенидән бәрпа етмишди. Һ. Әлијевин нитгиндә илк бахышда синоним тә'сири бағышлајан ифадәләр елә ардыҹыл јерләшдирилир ки, онлар әслиндә бир-бирини ачыр, јахуд бир һадисәнин мүхтәлиф мәрһәләләри, тәрәфләри кими о һадисәни динләјиҹи үчүн әјанiләшдирир: **«Бунун нәтиҹәсиндә һәрби мүнагишә јараныб, дөјүшләр кедиб, ган төкүлүб, мүһарибә башлајыбдыр»** («Азәрбајҹан» гәзети, 14 август, 1997). Ҹүмләләр дә беләдир. Онлар елә јерләшдирилир ки, бири дикәри үчүн «ачар» ролуну ојнајыр: **«Ҹорҹтаун Университети һаггында китаблардан чох охумушуг вә гијаби олараг бу университетә бизим вә шәхсән мәним һәмишә бөјүк һөрмәтим олубдур»**. Сонракы ҹүмлә бурадакы фикри ачыр (јә'ни университет һаггында нә билирик вә һөрмәт нә илә бағлыдыр) **«Биз јахшы билирик ки, бу университет АБШ-ын һәјатынын бир чох саһәләриндә, о ҹүмләдән, бејнәлхалг саһәдә чох јүксәк сәвијјәли мүтәхәссисләр јетишдирмәкдә бөјүк хидмәтләр көстәрир»**. Бурадакы фикир исә сонракынын көмәји илә ајдынлашыр (һансы мүтәхәссисләр)-**«Бу күн бизә бир даһа сөјләдиләр ки, Ҹорҹтаун Университетиндән АБШ-да бөјүк сијасәтлә вә дөвләт ишләри илә мәшғул олан шәхсләр кечмишләр»**. («Азәрбајҹан» гәзети, 15 август, 1997). Даһа сонра бу шәхсләрин ән көркәмлиләри садаланыр.

«Нитгин ифадәлилији дедикдә, ән мүнасиб, үслуб бахымындан ән уғурлу дил васитәсини тапыб ишләтмәк баша дүшүлүр» (9-ҹу синиф үчүн «Түрк дили» дәрслији, сәһ. 103.). Ифадәлилик нитгдә бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин ишләдилмәси илә дә бағлыдыр. Мәсәлән, рәсми вә ја публисистик үслубда фикри һәм ифадәли, һәм дә тә'сирли чатдырмаға көмәк едир. Санки зәрбә зәрбә ардынҹа вурулур. **«Азәрбајҹан сүлһ истәјир. Азәрбајҹан өз өлкәсиндә, өз бөлкәсиндә, рекионда сүлһ истәјир. Азәрбајҹан Ермәнистанла мүнагишәјә сон гојулмасыны, Ермәнистанла узунмүддәтли, е'тибарлы сүлһ јаранмасыны истәјир»**. («Республика» гәзети, 15 август, 1997-ҹи ил) **«Бу, доғрудан да, чох мәс'улијјәтли бир ишдир. Амма биз бу мәс'улијјәтли иши өз үзәримизә көтүрмүшүк. Бир президент кими мән о гануну имзалајаркән бу мәс'улијјәти өз үзәримә көтүрмүшәм. Мән бу мәс'улијјәти өз үзәримә көтүрәркән инанмышам ки, бу ганунун һәјата кечмәси Азәрбајҹан халгына чох бөјүк фајда кәтирәҹәкдир»**. («Азәрбајҹан» гәзети, 16 август, 1996).

Натиглик сәнәтинин тәләбләриндән бири дә дәрсликдә көстәрилдији кими, «нитгә (чыхыша, мүһазирәјә нә с.) әввәлҹәдән һазырлашмаг»дыр. (Көстәрилән дәрслик, сәһ. 133.). Анҹаг јүксәк сәвијјәли данышыгларда вә ја мәтбуат конфрансларында, мүхтәлиф вә чохсајлы көрүшләрдә верилән суалларын әһатә даирәси чох кениш олур. Бу суаллары әввәлҹәдән билмәк вә бир нечә күнә она һазырлашмаг мүмкүн дејил. Суаллары дәгиг вә фактларла ҹавабландырмаг үчүн сијаси хадимләрдән дәрин јаддаш, күҹлү тәфәккүр, зәнкин, әһатәли билик тәләб олунур. Бунлар варса, ҹаваб долғун, фактларла зәнкин олаҹагдыр. Әкс һалда үмуми сөзләрлә кифајәтләнмәк лазым кәлир. Азәрбајҹан президенти Һејдәр Әлијевин АБШ-да «Блејер Һаус» игамәткаһында политологлар, сијаси хадимләр вә мәтбуат ишчиләри илә көрүшүндә суаллара вердији ҹаваблардакы дәгиглик, факт зәнкинлији, дәрин тәһлил габилијјәти, һејрәтамиз јаддаш динләјиҹини валеh едир. Әсас мәсәлә тәкҹә онда дејил ки, чохсајлы фактлар јаддда сахланылсын. Әсас мәсәлә бу фактлардан, рәгәмләрдән јерли-јериндә фајдаланмагдыр. Һејдәр Әлијев буну һәмишә баҹарыр.

Азәрбајҹан дили мүәллимләри бу тарихи фүрсәти әлдән вермәмәли, бөјүк тарихи шәхсијјәтин — Азәрбајҹан президенти Һејдәр Әлијевин нитгинин көзәллијини, ифадәлилијини, ҹазибәдарлығыны шакирдләрә өјрәтмәлидирләр. Бунун үчүн онун имканлары сонсуз, ихтијарында олан дидактик материал мүвафиг фактларла сон дәрәҹә зәнкиндир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Јәһја КӘРИМОВ,
педагожи елмләр доктору, профессор

Ана дили халгымызын варлығыны сүбут едән, ону јашадан чанлы абидәдир. Халгын бүтүн һәјаты, тарихи, мә'нәвијјаты, әдәбијјаты, инчәсәнәти, елми онун доғма дилиндә өз ифадәсини тапыр.

Ана дили инсанын мә'нәви аләминин ачары, руһи гидасы, инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәсидир. Бејин вә гәлб инсан организминин ајрылмаз һиссәси олдуғу кими, дил дә онларла вәһдәт тәшкил едән варлыгдыр. Мәһз бејнин, гәлбин вә дилин вәһдәти инсаны бүтөвләшдирир, тамамлајыр, шәхсијјәти формалашдырыр, мәғрур вә мүдрик едир.

Өзүнүн инчәлији, зәнкинлији илә фәргләнән дилимиз мүасир дөврдә елм вә техниканын, ичтимаи һәјатымызын бүтүн мәтләбләрини ифадә етмәјә имкан верир. Јүксәк дәјәрләрә малик олан бу һикмәт хәзинәсини јашатмаг, онун тәмизлијини горујуб сахламаг һәр бир шәхсин борчудур.

Һөрмәтли президентимиз Һ. Әлијев републикамыздан кәнарда вә републикамызда тәһсил алачаг тәләбәләрлә көрүшдәки чыхышында кәнчләрин бир нечә харичи дилә јијәләнмәләринин әһәмијјәтиндән сөз ачды, лакин ана дилини мүкәммәл билмәји даһа ваҹиб һесаб етди. Президент көстәрди ки, һәр кәс ана дилини, Азәрбајчан дилини, дөвләт дилини јахшы билмәли, ону һеч бир диллә дәјишмәмәлидир. Инсан үчүн ана дилиндән әзиз бир шеј ола билмәз.

Президент Һ. Әлијев ҹәнаблары харичдә охујан тәләбәләрин гаршысында ана дилини јахшы билмәклә јанашы, ону башга халглара өјрәтмәк вәзифәсини дә гојду.

Белә бир мүһүм вәзифәнин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн орта үмумтәһсил мәктәбләриндә ана дилинин тәдриси үзрә ишин системини, хүсусилә онун мәзмунуну нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Педагожи тәдгигатларда биз тез-тез кичик јашлы мәктәблинин (јенијетмәнин, кәнҹин) вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси, һуманизм тәрбијәси, ирадә тәрбијәси, милли руһда тәрбијәси, естетик тәрбијәси вә с. мөвзуларда ахтарышлара раст кәлирик. Тәдгигатчынын өз проблеминә алудәчилији үзүндән чох вахт онун ахтарышы тәрбијәнин дикәр саһәләриндән тәҹрид олунмуш шәкилдә кедир. Бунларын һамысынын вәһдәтдә јени шәхсә аид олдуғу унудулур. Шәхсијјәтин формалашмасына комплекс јанашма һәјата кечирилмир.

Дилин тәдрисиндә дә тәхминән белә һал баш верир. Биз ибтидаи синифләрдә, адәтән, әввәл фонетиканы, сонра морфолокијаны, даһа сонра синтаксиси тәдрис едир, онлары бағлајан телләрин үзәриндә дајанмырыг. Һалбуки ибтидаи синифләрдә бүтөвлүкдә ана дили өјрәдилир. Она көрә дә һәр бир дәрсдә јери кәлдикҹә дилин бүтүн саһәләринә мүраҹиәт едилмәлидир. Буну нәзәрә алмајан бә'зи мүәллимләр II синифдән башлајараг шакирдләрә дилимизин гајда вә ганунларыны, хүсусилә грамматик тә'рифләри өјрәтмәјә чалышырлар. Тә'рифи әзбәр билмәдикләринә көрә шакирдләри данлајыр, онлара «2» гијмәт верирләр.

Мараглы, бәлкә дә, тәәҹҹүблү бурасыдыр ки, һәмин мүәллимләрин бир чоху өзләри тә'рифләри билмир, дәрслијә бахыб шакирдләрә дүзәлиш верирләр.

Дүшүнүрсән, мәкәр бизим мәгсәдимиз јалныз шакирдләрә грамматик тә'риф вә гајдалары өјрәтмәкдир? Бу суала ҹаваб ахтаранларын мөвгеләри һәчаланыр. Бә'зи алимләр, хүсусилә дилчиләр һеч бир тәрәддүд етмәдән дил үзрә нәзәри биликләрин верилмәси, мүвафиг олараг грамматик тә'риф вә гајдаларын өјрәдилмәси фикрини мүдафиә едирләр. Дил методистләри вә мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти исә дилин практик истигамәтинә үстүнлүк верирләр. Онлар һәјати әһәмијјәти олмајан, инсанын фәалијјәтиндә о гәдәр дә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәјән мәсәләләрин өјрәнилмәсинә гаршы чыхырлар.

XX әсрин орталарындан башлајараг, Русијада да дилчи алимләр вә методистләр «грамматика тәрәфдарлары» вә «грамматика әлејһдарлары» олмагла ики ҹәбһәјә ајрылмыш мүбаһисә вә мүзакирәләр узун мүддәт давам етмишдир. Бу мүбаризә грамматикаја әсасланан практик тә'лимә үстүнлүк вермәси илә нәтиҹәләнмишдир.

Биз дә бу идејанын тәрәфдарыјыг. Нәзәри биликләрә әсасланмајан практика јохдур. Дејирләр ки, ән јахшы тәҹрүбә нәзәријјәдир. Бу фикирдә һәгигәт варса да, шүбһәсиз, нәзәријјә илә тәҹрүбәни гаршы-гаршыја гојмаг дүзкүн дејил. Нәзәријјә тәҹрүбәнин јолуну ишыгландырыр. Тәҹрүбә елми идејалар, нәзәри төвсијәләр, мүддәалар әсасында јараныр. Бунунла белә, тәҹрүбә дә өз нөвбәсиндә нәзәријјәни зәнкинләшдирир. Һәр һансы нәзәријјә тәҹрүбәдә өзүнүн һәгигилијини сүбута јетирир. Нәзәри идејалар практик јеткинлијә чатдыгда инандырыр вә галиб кәлир.

Дејиләнләрә истинадән Азәрбајҹан дилинин бүтүн гајда вә ганунларыны, бүтүн нәзәри мә'луматы, аз гала филолокија факүлтәсинин јүкүнү орта үмумтәһсил мәктәбинә кәтирмәк ҹәһдләринин гаршысыны алмаг лазымдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, һазырда али мәктәбләрдә орта мәктәб курсунун ејнилә тәкрар олунмасы Азәрбајҹан дилинә марағын азалмасы илә нәтиҹәләнир.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә мүхтәлиф елмләр дејил, елмләрин әсаслары тәдрис олунур. Бу бахымдан шакирдләрә Азәрбајҹан дили үзрә дә биликләрин әсаслары өјрәдилмәлидир. Елә зәрури билик, баҹарыг вә вәрдишләр топланмалыдыр ки, онлар һәјаты боју шифаһи вә јазылы нитгиндә һәмин биликләрә әсасланмалы олсунлар.

Дилин тәдриси ибтидаи синифләрдән елә гурулмалыдыр ки, шакирдләр јалныз грамматиканы (фонетика да дахил олмагла) дејил, бүтөвлүкдә ана дилини өјрәнсинләр. Бунун үчүн һәр бир дәрсдә, һәр һансы мөвзу тәдрис олунаркән имкан дахилиндә фонетика, орфоепија, лексика, грамматика (морфолокија вә синтаксис), орфоепија, сөз јарадыҹылығы, үслубијјат вә с. саһәләр үзрә иш апарылмалыдыр. Јухары синифләр үчүн дәрсликләр, әсасән дилин конкрет саһәләри үзрә тәртиб едилдијиндән белә бир вәһдәтә даһа чох еһтијаҹ һисс олунур.

Дејиләнләрдән белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә грамматикаја чох үстүнлүк вермәк мәсләһәт көрүлмүр.

В. Г. Белински грамматиканы билмәдән дә дилин өјрәнилмәсинин мүмкүн олдуғуну гејд етмишдир. О көстәрмишдир ки, улу бабаларымыз грамматиканы билмәдән дили нәсилләрдән нәсилләрә өтүрмүшләр, лакин грамматиканы билмәк дили әјрәнмәји бирә үч гат сүр'әтләндирир.

Мәктәбләримиздә грамматиканын бир фәнн кими тәдрисинә ана дилинин тәдрисиндән чох-чох сонралар башланмасы буну бир даһа сүбут едир. XX әсрин 30—40-ҹы илләриндә моллахана вә мәдрәсәләрдә истифадә олунан әрәб вә фарс дилиндә јазылмыш дәрсликләр артыг гәнаәтләндириҹи сајылмырды. Аббасгулу аға Бакыхановун 1836-ҹы илдә чап етдирдији «Нәсиһәтнамә» XX әсрин әввәлләриндә мәдрәсәләрдә Азәрбајҹан дилини өјрәдән јеканә васитә олмушдур. Илк грамматика дәрслији исә XX әсрдә (30-ҹу илләрин орталарында) јазылмышдыр.

Демәли, узун илләр грамматикасыз да ана дилимиз өјрәдилмиш вә дөвләтимизин тәһсил сијасәти һәјата кечирилмишдир. Лакин грамматиканы шүурлу мәнимсәмәк тә'лимин сәмәрәлилијини хејли јүксәлдир. Она көрә дә «мәктәб грамматикасы»нын мәзмуну, һәҹми диггәтлә ишләнмәлидир. Грамматика

чох әһатәли мәфһумдур. Мәктәб грамматикасы елми грамматтикадан өз садәлији, јығчамлығы, практик әһәмијјәти илә фәргләнир.

Азәрбајҹан дилинин тәдриси системиндә бағышланмаз бир нөгсан синифләр вә тәһсилин мәрһәләләри арасында варислик вә перспективлијин олмамасыдыр. I—III синифләрин дәрсликләриндә гајда вә тә'рифләрин тәгдим олунма тәрзи бир-биринә ујғундур, чалышмаларын методик бахымдан тәртиби үслубча бәнзәрдир, бир сөзлә, дәрсликләрин бири дикәрини тамамлајыр. IV синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслији исә, әсасән, ујғун кәлирсә дә, бә'зи ән'әнәләри давам вә инкишаф етдирмир. Бу фәрг Азәрбајҹан дилиндән систематик курсун верилдији сонракы дәрсликләрдә даһа чох өзүнү көстәрир.

Ән дөзүлмәз һал одур ки, јухары синифләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдрисинә, демәк олар ки, сыфырдан башланыр, шакирдләрин ибтидаи синифләрдә өјрәндикләринә истинад олунмур. Башга сөзлә, мәрһәләләрарасы варислик көзләнмир. Бу исә лүзумсуз тәкрарларла нәтиҹәләнир.

Нәтиҹәдә шакирдләрдә дилә мараг сөнүр. Онлар Азәрбајҹан дили фәннинә артыг, лазымсыз бир билик саһәси кими бахырлар.

Она көрә дә програмлар елә тәртиб олунмалыдыр ки, I синифдән XI синфәдәк һәр бир синиф дахилиндә мөвзулар арасында, синифләр арасында тәбии әлагә тә'мин едилсин. Ибтидаи синифләр вә сонракы мәрһәлә арасында белә әлагәнин көзләнилмәси хүсусилә ваҹибдир. Ибтидаи синиф мүәллимләри шакирдләрин јухары синифләрдә һансы јүкүн алтына кирәҹәкләрини ајдын тәсәввүр етмәли, онлары дилдән систематик курсу мәнимсәмәјә һазырламалыдырлар. Бунун үчүн синиф мүәллимләринин јухары синифләрин програм вә дәрсликләри илә (тә'лимин мәзмуну илә) таныш олмалары ваҹибдир. Јахшы олар ки, өз мә'зунларынын, һеч олмаса, V—VII синифләрдә неҹә охудугларыны да изләсинләр.

Јухары (хүсусилә V) синиф мүәллимләри исә ибтидаи синифләр үчүн програм вә дәрсликләри диггәтлә өјрәнмәли, дәрсләрдә иштирак етмәли, кәләҹәк шакирдләринин һазырлығына бәләд олмалыдырлар. Бунунла да ибтидаи мәрһәлә илә јухары мәрһәлә арасында варислик вә перспективлик тә'мин едилә биләр.

Дејиләнләрдән белә бир нәтиҹә чыхыр ки, Азәрбајҹан дили тәдрис фәнни кими бүтөв бир системдир. Һәм дә бир-бириндән тәҹрид олунмуш һиссәләр шәклиндә дејил, I синифдән XI синфәдәк ҹидди дүшүнүлмүш, дилин нәзәријјәсинә, дидактик принсипләрә, мүкәммәл метод вә пријомлара сөјкәнән оптимал системдир. Тәәссүфлә гејд едилмәлидир ки, һазырда програм вә дәрслик мүәллифләринин бир-бириндән хәбәри олмур.

Јахшы олар ки, I синифдән тутмуш XI синфәдәк бүтүн програмлар ваһид коллектив тәрәфиндән тәртиб едилсин. Белә оларса, һазырда програмларда һөкм сүрән тәкрарлар да арадан галдырылар. Ушаглар мәктәбә кәләркән нитгиндә исмин һалларыны дүзкүн ишләдә билирләр. Һеч кәс «Мән алмаја көрүрәм», «Мән алмада сојурам» ҹүмләләрини ишләтмир. Бунунла белә, дилин елми системини көзләмәк хатиринә II синифдә јеринә јетирилмиш практик чалышмалар әсасында III синифдә исмин һалланмасы өјрәдилир. Белә исә IV синифдә, сонралар V синифдә јенидән һалланманын тәхминән ејни шәкилдә өјрәдилмәсинә еһтијаҹ вармы?

Дәрсликләрин тәртибинә кәлдикдә онлар, әсасән, Азәрбајҹан дилини јахшы билән методистләр тәрәфиндән јазылмалыдыр. Биздә исә нәдәнсә, дилчи алимләр даһа бөјүк фәаллыг көстәрирләр. Тарихән Ә. Дәмирчизадә, М. Һүсејнов, М. Ширәлијев, С. Ҹәфәров, Р. Рүстәмов кими көркәмли нәзәријјәчи алимләр узунмүддәтли дәрсликләрин мүәллифи олмушлар. Бу күн дә дәрсликләрин тәртибиндә дилчиләр үстүнлүк тәшкил едирләр. Биз унудуруг ки, дилчилик бир елм кими чох кениш әһатәлидир. Мәктәбә онун саһәләринин һеч бири ејнилә кәлә билмәз. Мәктәбә кәтирилән јалныз онун әсаслары, елементләридир. Мәктәби, шакирдләрин сәвијјәсини, педагокика вә психолокијанын сирләрини билмәјән нәзәријјәчи тәкликдә мәктәб үчүн, һәмин јаш дөврү үчүн лазым оланы сечә, мәктәб грамматикасы јарада билмәз.

Бә'зән методистләрин дилчи илә биркә әмәји јахшы нәтиҹә верир. Дәрсликләрин тәртибинә јарадыҹы мүәллимләрин ҹәлб едилмәси дә мәсләһәт көрүлүр. Әслиндә дәрслик бир нәфәр тәрәфиндән јазылмалыдыр. Мүасир дәрсликләрдәки үслуб мүхтәлифлији бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг едир.

Тәәссүфлә гејд едилмәлидир ки, әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы үзрә 50-јә гәдәр намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары мүдафиә олундуғу һалда, онларда ирәли сүрүлмүш идејаларын, әлдә едилмиш нәтиҹәләрин чох аз бир гисми дәрсликләрин тәртибиндә нәзәрә алынмышдыр. Бу бәлкә дә дәрсликләрин мүәллифлијинә методистләрин ҹәлб едилмәмәси илә әлагәдардыр.

Диссертасијалардакы идејалары диггәтлә өјрәниб саф-чүрүк етмәк вә дәрсликләрин јени нәслинин тәртибиндә онлары нәзәрә алмаг сон дәрәҹә ваҹибдир.

Јухарыда гејд едилди ки, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси, әсасән, практик характер дашымалыдыр. Дилин тәдриси просесиндә шакирдләр бир сыра үмумпедагожи вәрдишләрә јијәләнирләр. Нитг сәсләрини вә сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәк; суал вермәк; суал-ҹаваб вермәк; груплашдырмаг; тәсниф етмәк; үмумиләшдирмәк; әгли нәтиҹәјә кәлмәк; оху техникасына јијәләнмәк; јазы техникасына јијәләнмәк; орфографик ҹәһәтдән сәһвсиз јазмаг; фикри мәнтиги ардычыллыгла ифадә етмәк; ифадә вә инша јаза билмәк вә с. белә вәрдишләрдир. Бу вәрдишләр шакирдләрин үмуми инкишафыны, онларын бир шәхсијјәт кими формалашмасыны тә'мин едир.

Инша јазмағы өјрәтмәк нитг инкишафы үзрә ишин, үмумијјәтлә, дил мүәллиминин фәалијјәтинин ән јүксәк көстәриҹисидир. I синифдән XI синфәдәк нәинки дил, һәмчинин әдәбијјатын тәдрисинин нәтиҹәләри өзүнү шакирдләрин иншаларында көстәрир. Иншада шакирдләрин каллиграфик вәрдишләриндән тутмуш орфографија, пунктасија, лексика, граматика, сөз јарадыҹылығы, үслубијјат, рабитәли нитгин инкишафы вә с. саһәләрдә әлдә етдикләри вәрдишләр, шакирдин јарадыҹылыг габилијјәти, фантазијасы, дахили аләми, бүтөвлүкдә шәхсијјәти өз әксини тапыр.

Инша савада јијәләнмәјин мүһүм шәртидир. Мүәллим дә, һәким дә, мүһәндис дә, алим дә, идарә башчысы да мүстәгил инша јазмағы баҹармалыдыр. Бәс орта мәктәб мә'зунларынын һамысы аттестат аланда сәрбәст мөвзуда мүстәгил инша јаза билирми? Әлбәттә јох! Бу, тәкзиб олунмаз бир һәгигәтдир. Һазыркы шәраитдә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә инша тә'лими үзрә ишин сәвијјәси кетдикҹә ашағы дүшүр. Бунун бир нечә сәбәби вар. Мә'лумдур ки, өлкәмизин иҹтимаи сијаси һәјатында, игтисадијјатымызда баш верән дәјишикликләр, халгымызын мүһарибә шәраитиндә јашамасы мәктәбә, бүтөвлүкдә тәһсил системинә күҹлү тә'сир көстәрир. Үмумијјәтлә, тәһсилин кејфијјәтинин ашағы дүшдүјү шәраитдә, шүбһәсиз, бу саһәдә көзләнилән нәтиҹәни алмаг мүмкүн дејил.

Бу күн али мәктәбләрә гәбул имтаһанларынын тестлә апарылмасынын үстүн ҹәһәтләринә бахмајараг, шакирдләрин савад дәрәҹәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Вахтилә али мәктәбә гәбул имтаһанларындан биринин инша олмасы артыг VIII—IX синифдән шакирдләри вә мүәллимләри сәфәрбәр едирди. Шакирдләрин әксәријјәти иншадан имтаһан верәҹәкләрини билдикләриндән ҹидди һазырлашырдылар. (Бә'зиләри шпаргалка һазырлајырды). Мүәллимләр дә мәс'улијјәт һисс едир, инша јаза билмәмәси үзүндән шакирдләринин али мәктәбә гәбул олунмајаҹағы онлары горхуја салырды. Ахы, коллективдә тәнгид објектинә чевриләбиләрдиләр. Инди исә иншадан имтаһанын олмамасы һәм шакирдләри, һәм дә мүәллимләри тәрксилаһ етмиш, архајынлашдырмышдыр.

II синифдән е'тибарән шакирдләрдә инша јазыја марағын јарадылмамасы, онлара инша јазмағын өјрәдилмәмәси үзүндән шакирдләрин әксәријјәти иншаја чох ағыр, зәһләтөкән јүк кими бахыр. Онлар чох

вахт иншалары бөјүк бачы вә гардашларына, ата вә аналарына, нәнә вә бабаларына јаздырырлар. Иш о јерә чатыб ки, бә'зи мүәллимләрин өзләри шпаргалка һазырлајырлар.. Бунунла биз өзүмүзү алдатмырыгмы?

Инша јазыларын системини дәјишмәк лазымдыр. Мөвчуд системдәки бир чәһәти гејд едәк. Узун илләрдән бәри јухары синифләрдә иншалар охунмуш әсәрләр үзрә апарылыр. Ән јахшы һалларда инша јазычынын бир нечә әсәри үзрә мүәјјән проблемә һәср едилир (М. Фәтәлинин әсәрләриндә гадын сурәтләри», «Н. Көнчәвинин әсәрләриндә әмәкчи инсан сурәтләри» вә с.). Мөвзу елә гојулмалыдыр ки, синифдәки шакирдләрин сајы гәдәр рәнкарәнк инша алынсын. Шакирд бәдии факт вә һадисәләр һаггында мүстәгил фикир сөјләјә билсин. Әсл мә'насында јарадычылыг фәалијјәти көстәрә билмәк үчүн имкан јарансын. һәр бир иншада шакирдин үмуми һазырлығы, дүнјакөрүшү, һәтта характери өз әксини тапмалыдыр. Мүәллим иншанын мәзмунуна көрә онун мүәллифини танымалыдыр.

Иншаларын апарылмасында сәрбәст мөвзулара үстүнлүк вермәк даһа фајдалы һесаб едилир. Бә'зән синиф үчүн иншанын мөвзусуну шакирдләрдән алмаг, бә'зән исә һәр бир шакирддән истәдији мөвзуда инша јазмағы тәләб етмәк олар.

Азәрбајчан дилинин тәдрисинә нәзарәт вә рәһбәрлијин зәифләмәси дә онун кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинә тә'сир көстәрән амилләрдән биридир. 80-чи илләрәдәк бу саһәдә көзәл ән'әнәләр вар иди. Мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти вахташыры өјрәниләр, нәтичәләри үмумиләшдирилиб, елми тәһлил веріләр вә Маариф Назирлијинин коллекијасында чидди мүзакирә објектинә чевриләрди.

Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасынын мүһүм проблемләринә һәср олунмуш елми сессијалар, елми-практик конфранслар, семинар-мүшавирәләр мүәллимләри методик биликләрлә силаһландырарды. Республика Педагожи мүһазирәләри минләрлә мүәллими һәрәкәтә кәтирәрди. Бүтүн бу тәдбирләрдә фикир мүбадиләси апарылар, дилин тәдрисинин ән оптимал јоллары арашдырыларды. Инди исә бунлар јада дүшмүр.

Методик әдәбијјатын нәшр олунмамасы да мүәллимләрин нәзәри-методик сәвијјәсинин артырылмасына мәнфи тә'сир көстәрир.

Тә'лим башга дилләрдә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси хүсуси проблемдир. Илк бахышда садә көрүнән, артыг өз һәллини тапмыш кими нәзәрә чарпан бу проблемин диггәти чәлб едән чәһәти нәдир? Тә'лим дили рус дили олан мәктәбләрдә шакирдләрин әксәријјәти азәрбајчанлыдыр. Онларын русча тәһсил алмаларына һеч бир е'тираз ола билмәз, лакин һәмин мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин мәзмуну тәбии ки, азәрбајчанлы шакирдләрин имканларындан чох-чох ашағыдыр. Азәрбајчан дилиндә үнсијјәт сахламағы өјрәнмәк үчүн, әсасән, мәишәт лексикасы илә мәһдудлашан дәрсләр азәрбајчанлы шакирдләри гәтијјән тә'мин етмир. Белә дәрсләр онлар үчүн мә'насыз, күлүнч көрүнүр. Она көрә дә тә'лимдә диференсиаллашдырма вә фәрди јанашманын тә'мин едилмәсинә имкан верән әлавә вәсаитләр һазырланмалыдыр.

Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, Азәрбајчан дилинин тәдриси илә әлагәдар гаршыја чыхан проблемләрин бир гисмидир. Дилчи алимләр, методистләр, педагоглар, психологлар вә мүәллимләрин биркә әмәји илә бу проблемләри, онларын сәбәбләрини вә һәлли јолларыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

ШИФАҺИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ ӘДӘБИЈЈАТЫН ВӘҺДӘТИНИН ТӘ'ЛИМДӘ ЈЕРИ

Сајад РУСТӘМОВА,
педагожи елмләр намизәди, 83 сајлы литсејин мүәллими.
Симузәр ҺАЧЫЈЕВА,
283 сајлы мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими.

Заман кечдикчә халг һикмәтинин дәринлији, фәлсәфи тутуму инсаны һејрәтә кәтирир. Гызыл күлчәси кими бәрг вуран сөз хәзинәси әтрафына јени-јени әсәрләр топлајыр. Әгли чилалајан, камала бәзәк вуран фолклорумуз бу күн һәмишәкиндән даһа артыг өјрәнилмәји, јајылмағы тәләб едир.

Кәлдијимиз нәтичәјә истинадән шифаһи халг әдәбијјаты инчиләри кәнч нәслә, јенијетмәләрә, бүтүн садәлији, мүрәккәблији, дәринлији, ән башлычасы исә көзәллији илә елә өјрәдилмәлидир ки, даш үзәриндә салынан нахыш кими һеч вахт позулмасын. Ејни заманда, бунлар елә-белә нахыш кими галмасын; онларын өмүр јолунун чанлы бәзәји олсун, зәкаларыны ишыгландырсын, әгилләрини чилаласын. Шакирдин фолклордан өјрәндији ону вәтәнпәрвәр, һуманист, достпәрвәр, зәһмәтсевәр етсин, мә'нән зәнкинләшдирсин. Дөјүшкән шаиримиз З. Јагубун бир ше'риндә дејилдији кими:

Нәнәм мәнә нағыл деди кечәләр,
Јухуларда нәләр көрдүм, көр нәләр,
Халча учур, ағыз ачыб әждаһа,
Пәләнк кими нәрилдәјир һәр каһа.
Орду, гошун батаммајан дивләрә,
Бир гәһрәман галиб кәлир ағылла.

Бу бахымдан шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә јазылы әдәбијјатын вәһдәти, јахын, охшар мөвзуларын биркә тәһлили, өјрәнилмәси тә'лимин ефффектини артырыр, шакирдләрин дәрсин тәрбијәви чәһәтини чох ајдын вә дүзкүн дәрк етмәләринә, дүнјакөрүшүнүн зәнкинләшмәсинә сәбәб олур. Тәчрүбәдә сынагдан кечән бу үсул шакирдләрин сөз еһтијатыны чохалдыр, нитг инкишафына көмәк едир, әгли, идраки фәаллығыны күчләндирир.

V синфин «Оху» дәрслијиндә һәлә програм тәртиб олунаркән мөвзулар арасы вәһдәт нәзәрдә тутулмуш, даһа системли, даһа мәгсәдәујғун шәкилдә планлашдырылмышдыр. Мәсәлән, «Лајлалар», «Назламалар» вә Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» һекајәсини ејни идеја бирләшдирир. «Ана мәһәббәти», «Ана истәји», «Ана фәдакарлығы», «Әмәк нәғмәләри», Ә. Күрчајлынын «Кәл, баһарым!» ше'ри вә башга мөвзулар бу системә ујарлашдырылмышдыр.

Мөвзуларын белә вәһдәти мүәллимин ишини асанлашдырыр вә мөвзуларын идејасыны, тәрбијәви әһәмијјәтини шакирдләрә даһа јахшы чатдырмаг үчүн шәраит јарадыр.

Бу бахымдан «Аталар сөзләри»ндән сонра верилмиш «Једди нар чубуғу» вә С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк» ше'ри дә марағлыдыр.

Доғрудур, китабын тәртиби, еләчә дә програмда олан дәјишикликләр бу принсипи позмуш, мөвзуларын әлагәси зәифләмишдир. Лакин тәчрүбәли вә өз ишинин устасы олан мүәллимләр бу мөвзуларын идеја јахынлығыны бәрпа етмәк үчүн һеч бир програм вә вахт мәһдудијјәти көзләмир, мөвзуларын вәһдәтинә диггәт јетирирләр.

«Аталар сөзләри» кечилиб јекунлашдырылдыгдан сонра мүәллим С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк» ше'ринин мәзмуну үзәриндә иш апарыр, өзбәрләтдирир вә бундан сонра мүстәгил иш көрүлүр.

Мүәллим шакирдләрә тапшырыг верир. Иш мүәјјән вариантлар үзрә олдугда даһа сәмәрәли нәтичә алыныр.

I вариантын тапшырығы:

Ше'рдә аталар сөзләринә охшар мисралары сечин.

II вариант:

Һансы бәндләр, һансы мисралар сизә јахшы тә'сир бағышлајыр?

III вариант:

Ше'р нијә «Дуз-чөрәк» адланыр?

Биринчи вариантда аталар сөзләринә охшар мисралар шакирдләрин нәзәрини тез чәлб едир:

«Јахшыдан јахшы ол елләр ичиндә».

«Достуна бир зијан јетирмә».

«Бир көнүл дә гырма, синә дағлама».

«Дилинә јалан сөз кәтирмә».

«Инсан зәһмәтлә камала јетир».

«Билмәдијин иши көзүјумулу сөз вериб өһдәнә көтүрмә».

«Дуз-чөрәји итирмә».

II вариантын чавабы беләдир: «Бүтүн бәндләр көзәл, мә'налы тәрбијәедичидир».

III вариантын чавабы мүхтәлиф олур:

«Инсан кәрәк дуз-чөрәји итирмәсин».

«Дуз-чөрәји улулар мүгәддәс билмишләр».

«Бу, дуз чөрәк демәкдир».

«Дуз-чөрәк анд јеримиздир» вә с.

Бундан сонра шакирдләр мүәллимин 2-чи тапшырығыны јеринә јетирирләр. Онлардан сорушулур ки, биринчи бәндә аид аталар сөзләрини өјрәнмишләрми, јахуд индијәдәк кечилән дәрсләрдә раст кәлмишләрми?

Инди онлардан достлуг һаггында дејиләнләри әзбәр сөјләјин. Шакирдләр чаваб верирләр:

«Дост гәдрини дост биләр».

«Дост доста тән кәрәк, тән олмаса, кен кәрәк».

«Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси».

Артыг мөвзуларарасы вәһдәт јараныр.

II бәндә аид сечилән аталар сөзләри ики вариантда апарылыр:

I вариант сечир: «Сиррини елләрдән кизли сахлама».

«Елә архаланан икидин архасы јерә кәлмәз».

«Ел күчү, сел күчү».

II вариант: «Јаланчынын еви јанды, һеч кәс инанмады».

«Јалан сөз үз гызардар».

III бәндин мәзмунуна ујғун сечилән аталар сөзләри дә мараглыдыр:

«Зәһмәт чәкмәјән бал јемәз».

«Истәјирсән бол чөрәк, ал әлинә бел, күрәк».

«Бағa бах үзүм олсун, јемәјә үзүм олсун».

«Јајда ишлә, гышда дишлә».

IV бәндә аид аталар сөзләри сечилир:

«Горхаг күндә јүз јол өләр, икид өмрүндә бир јол».

«Горхан көзә чөп дүшәр».

«Ағач әјилди сынды, икид әјилди өлдү».

«Јүз өлч, бир бич».

«Тәнбәл дејәр, вер јејим, өрт јатым, көзлә чаным чыхмасын».

V бәнд әсасында сечилән аталар сөзләри.

«Өзкәјә гују газан өзү дүшәр».

«От көкү үстә битәр».

«Мәрди гова-гова намәрд ејләрләр».

«Нә доғрасан ашына, о чыхачаг гашығына».

«Нә әкәрсән, ону бичәрсән».

Дәрсин тәрбијәви әһәмијјәти нечә ашкара чыхыр?

Ушаглар аталар сөзләри илә С. Рүстәмин ше'ри арасындакы јахынлығы, ејнијјәти көрүрләр вә дәрк едирләр ки, јени јаранан һәр бир әдәбијјат халг әдәбијјатындан гидаланыр, бәһрәләнир.

Бәс С. Рүстәм бир ата кими халгын балаларына һансы нәсиһәтләри едир. Бу суалын чавабы јенә ше'рдә ахтарылыр. Ев тапшырығы кими јеринә јетирилир вә нөвбәти дәрсдә фикир мүбадиләси олур. Шакирдләр белә нәтичәјә кәлирләр:

«Инсанын бәзәји, шәрәфи јахшыдан јахшы олмагдыр».

«Доста зијан јетирмәк олмаз».

«Јерсиз күлүмсәмә, јерсиз ағлама».

«Сиррини елләрдән кизли сахлама».

«Бағында тикан, гангал битирмә».

«Һәр заман дилиндән әтир јағсын».

«Дуз чөрәји итирмә».

Нөвбәти дәрсдә шакирдләрин фикри бу мисра вә бејтләр үзәриндә чәмләнир. Инди мүәллим фәал, шакирдләр «пассив» олурлар. Мүәллим бу мисраларын дәрсликдә «аталар сөзләри» ичәрисиндә олмадығыны, лакин һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәбијјатда раст кәлдијини хатырладыр.

Мүәллим гејд едир ки, әввәлки ики мисра Низаминин мәшһур бир бејти илә узлашыр:

«Чалыш өз халгынын ишинә јара,
Кејсин әмәлиндән дүнја зәрхара».

Демәли, даһи Низаминин афоризмләшмиш бу бејти дә «Дуз-чөрәк» ше'риндә бир даһа хатырланыр, сөјләнир ки, тирмә, ипәк кејмәклә башгаларындан фәргләнмәк олмаз. Әсл инсан одур ки, әмәли илә халг арасында шөһрәтләнсин, әмәлиндән дүнја зәрхара кејинсин.

АҒЫР ИТКИ

Августун 23-ү иди. Редаксијадан Сајад ханымкилә зәнк едиб Бинәгәди рајон мүәллимләринин ән'әнәви август конфрансынын нә вахта тә'јин олундуғуну өјрәнмәк истәдим. Телефона бөјүк кәлини Илаһә јахынлашды. Һал-әһвал тутдум. «Көзәли (биз ону белә чағырырдыг) телефона чағыр, Илаһә»—дедим. О исә: «Көзәл хәстәдир, Вагиф мүәллим, 4 сајлы хәстәхананын реанимасија шө'бәсиндә јатыр, вәзијјәти ағырдыр». Вә сәси титрәјә-титрәјә әлавә етди ки, сәнинлә видалашмаг истәјир... Бу күн мүтләг өзүнү чатдыр. Дәстәји асдым.

Реанимасија шө'бәсинә кетдим. Сајад ханыма јахынлашыб әлиндән өпдүм. — Нечәсән, Сајад,—дедим. Кәлмәјимә севинди. Чох аз данышырды. Вәзијјәтими, ушаглары, нәвәләри сорушду. «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинә тәгдим етдији мәгаләсинин чапы илә марагланды. Бу күн өјрәнәрәм,—фикир еләмә дедим. Чалыш, башсағлығындан сонраја галмасын, Вагиф,—деди. Јаман көврәлтди мәни Сајад мүәллимә.

Өјрәндим ки, мәгаләси артыг јығылыб, гәзетин сабаһкы сајында чыхачаг. Сәһәр-сәһәр бир нечә гәзет алыб онун јанына тәләсдим. Чох сағ ол, Вагиф, мәни севиндирдин,—деди. Мәгаләни учадан охудулар, гулаг асды.

...Сентјабрын 9-да ишләдији 83 сајлы литсејин кениш һәјәтиндә матәм митингинә топлашдыг. Гәһәрдән боғазлар гуруса да, һамы чыхыш етмәк, онунла үрәкдән видалашмаг истәјирди. Онлар мәрһумун ән габагчыл тәһсил ишчиләриндән бири олдуғуну, дәфәләрлә «илин ән јахшы мүәллими» кими јүксәк вә шәрәфли бир ада лајиг көрүлдүјүнү, әсл мүәллим, әсл педагог адынын она чох јарашдығыны гејд едирдиләр. Ичра башчысы Сајад мүәллим барәсиндә чох һәјәчанлы данышды вә республика мүәллимләринә онун һәјаты вә мүәллимлик пешәсинә вурғунлуғунун нүмунә олдуғуну сөјләди.

Тәләбкар мүәллим, меһрибан ана меһри-үлфәти илә тәкчә әввәлләр ишләдији 126 сајлы мәктәбдә вә сон вахтлар чалышдығы 83 сајлы литсејдә дејил, бүтүн республикада танынырды. 25 иллик педагожи фәалијјәтиндә онун гәдәр һаггында јазылан вә бир-биринин ардынча мәгаләләри, дәрсликләри, елми-методик тәвсијәләри чап олунан башга бириси олмамышдыр. Һәм республикамызда, һәм дә кечмиш Иттифагын ајры-ајры шәһәрләриндә кечән конфрансларда өз дәрин мәзмунлу мә'рузәләри илә чыхышлар едирди. Сајад Рүстәмова «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын даими охучусу вә фәал мүәллифләриндән бири иди. Бу журналда онун һамыја нүмунә олан иш тәчрүбәсиндән кениш мәгаләләр верилмишдир.

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын баш редактор мүавини.

13971

«ОҒУЗНАМӘ» ГӘДИМ АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ МҮДРИКЛИЈИНИН ТӘЧӘССҮМҮ КИМИ

Әфшан РӘҺИМОВА,
педагожи елмләр намизәди, досент.

Азәрбајчан әдәбијјатынын жанр зәнкинлији халгымызын јүксәк тәфәккүр вә нитг мәдәнијјәти имканларына малик олдуғуну асанлыгла сүбута јетирир. Дәрин фәлсәфи фикирләр, инчә дујғулар ифадә едән бајатыларымыз, дил, ифадә бахымындан јүксәк сәнәткарлыгла јарадылмыш дастан вә нағылларымыз, ејһамла, дүшүндүрүчү күлүшлә сөјләнилән ләтифәләримиз Азәрбајчан халгынын зәнкин тәхәјјүлүндән, јүксәк әхлаги дәјәрләриндән, һәтта мүасир охучуну һејрәтә салан мәнтиги тәфәккүрүндән хәбәр верир. Нәһајәт, зәнкин дил абидәләримиз халгымызын тарихи кечмишиндән, талејиндән, достларындан вә дүшмәнләриндән сөһбәт ачыр. Бабаларымызын мәгамында сөјләдикләри, гысалығы, лакониклији вә мәнтигилији илә сечилән аталар сөзләринин һәр бири халгымызын инам вә е'тигадларыны, мәрдлијә, гәһрәманлыға, зәһмәтсеварлијә вә ја әксинә, намәрдлијә, горхаглығa, тәнбәллијә мүнасибәтини ајдынлашдырыр.

Аталар сөзүнүн һәр бири бөјүмәкдә олан нәсилләр үчүн һәјат дәрслијидир, өрнәкдир.

Мәктәбдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, чох заман бу гијмәтли һәјат дәрслији шакирдләрә лазыми сәвијјәдә өјрәдилмир. Мүәллимләрлә апарылан мүсаһибәләр заманы ајдын олур ки, онлар ән чоху она гәдәр аталар сөзүнү хатырлаја билир. Бунун сәбәби јалныз онунла изаһ едилә биләр ки, аталар сөзләринин өјрәдилмәси ишиндә дүзкүн методлардан истифадә едилмир. Аталар сөзләри кәнчләрә әзбәрләдилир, лакин онун мә'насы, јаранма мәгамы, шәраити, һаггында шакирдләр әтрафлы дүшүндүрүлмүр. Мәсәлән, **«Әрәнләр нәгдә дуа гылмышлар»** аталар сөзүнү көтүрәк. Шакирдләр бу аталар сөзү һаггында дүшүндүрүләрсә, онлар ишкүзар руһда тәрбијә олуна биләр, гејриреал ишин архасынча кетмәз, сон нәтичәдә пешман олмазлар. Һәмин аталар сөзү һансы мәгамда сөјләнә биләр? Аталар сөзүндә нә гијмәтләндирилир? Реал иш, реал көмәк, реал хејирдир. О ишдә ки, реаллыг көрмүрсән, сәнә хејир кәтирәчәјинә инанмырсан, һәмин фәалијјәтә гошулма.

Аталар сөзүнүн кәнчләрә тәлгин етдији фикир бундан ибарәтдир.

Јенијетмә вә кәнчләрин зиддијјәтли һәјат һадисәләриндән дүзкүн нәтичә чыхармалары, һәјатда сәһвә јол вермәмәләри үчүн, бабаларымызын һәјати тәчрүбәләриндән чыхардыглары гәнаәтләрә ијәләнмәләриндән өтрү башга аталар сөзләримиз кими, «Оғузнамә»нин дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Бунун үчүн мүәллим аталар сөзләринин өјрәдилмәси ишинә диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашмалы, һәр бир аталар сөзүнүн мә'на тутуму, узаг әсрләрдән мүасир дөврүмүзә чатдырылан мәнтиги нәтичәләр, гәнаәтләр һаггында кәнчләри дүшүндүрмәјә чәһд етмәлидир.

Аталар сөзү халгын тәфәккүр тәрзини, әгли кејфијјәтләрини, мә'нәви аләмини, сәчијјәви чәһәтләрини ајдынлашдыран ән е'тибарлы мәнбәдир. Бу мәнбәдән һәр бир милләтин дүнја халглары илә үмуми олан чәһәтләрини өјрәнир, фәрди чизкиләрини сечирик. Бир халгын талеји, досту, дүшмәни, мәһәббәти вә нифрәти, әгли кејфијјәтләри һејрәтамиз дәрәчәдә парлаглыг вә рәнкарәнкликлә, дүзкүнлүк вә дәгигликлә кичик ифадәләр шәклиндә јарадылан аталар сөзләриндә өзүнү көстәрир, бир дүнја мә'лумата чеврилир, мүасир инсаны дүшүндүрүр, ону тәрбијә едир, сој көкүнә бағлајыр. Аталар сөзү ағыздан ағыза кечәрәк, нәсилдән-нәслә өтүрүләрәк халгы, онун дүнјакөрүшүнү, адәт-ән'әнәсини, инам вә е'тигадларыны, мүгәддәслијини вә сафлығыны кәләчәк нәсилләрә дүзкүнлүклә чатдырыр. Мүәјјән мәгсәдлә бир халгын гәдимлијини, дөвләтчилијини, әразисини, мәдәни абидәләрини инкар едәнләр тарихи мәнбәләри тәһриф едә билир, ону сахталашдырыр, лакин онлар халгын аталар сөзләринә тохуна, ону сахталашдыра билмирләр. Буна көрә дә һәр бир халг белә мәнбәләрә бөјүк һәссаслыг вә мәһәббәтлә јанашмалы, ону көз бәбәји кими горумалыдыр.

Кәнч нәсил халгымызын зәнкин образлы тәфәккүрүнү, сафлығыны, мәрдлијини, улулугла сечилән тәбиәтини ачан «Дәдә Горгуд» кими дастанларымызын, «Оғузнамә» кими аталар сөзләримизин руһунда тәрбијә едилмәлидир.

«Оғузнамә» әсримизин 60-чы илләриндәк түркологија елминә мә'лум олмајан, 15—16-чы әсрләрдә үзү көчүрүлән аталар сөзү топлусудур. Халг мүдриклијиндән нур алан, тәхминән 2000 аталар сөзүндән ибарәт бу фолклор топлусу илк дәфә 1987-чи илдә «Јазычы» нәшријјатында чапдан бурахылмышдыр. Бакы Дөвләт Университетинин Түркологија кафедрасынын профессору, филологија елмләри доктору Самәт Әлизадә 1964-чү илдә Ленинград Дөвләт Университетиндә е'замијјәтдә оланда Шәрг факүлтәсинин китабханасында сахланылан әлјазмаларыны нәзәрдән кечирәркән диггәтини бир әлјазмасы чәлб едир. Бу нүсхә каталога «Әмсали-түрки» башлығы алтында дүшмүшдү. Тәдгигатчы әрәб әлифбасы илә јазылмыш бу әлјазмасынын адыны охујур: «Әмсали-Мәһәммәдәли», јахуд «Мәчмәүл-Әмсали-Мәһәммәдә л и». Вәрәгләри сералмыш аталар сөзү топлусунун биринчи сәһифәси «һаза китабы—Оғузнамә» (Бу, «Оғузнамә» китабыдыр) ифадәси илә башланыр. С. Әлизадә гејд едир ки: «Доғрусу, илк дәфә һәмин әлјазмасы илә таныш оларкән үрәјим аз гала дајанды. Санки гијмәтли инчиләрлә долу бир мүчрүнү салыб сындырачағымдан горхдум. Һејрәтләндиричи чәһәт о дејилди ки, һәр чүмлә, һәр ифадә лингвистик сәчијјәси, әдәби-тарихи колорити илә дәрһал диггәти чәкирди: хејр! Мәни тәәччүбләндирән улу бабаларымызын бу мүдриклик дәфинәсинин үмуми санбалы, мисилсиз елми-мәдәни дәјәри иди. Онлар әсрләрин, мин илләрин зүлмәтини јарыб кечмишди, өз бәдии тәравәтини, мәзмун сиглэтини аз да олса, итирмәмишди, руһән мә'нәвијјатымыза јахын олан мүгәддәс кәламлары илә јанан јанғысы илә нур сачан шамлар тәк бу күн дә өмрүмүзүн мә'насыны ишыгландырмаға гадир иди».

Доғрудан да, «Оғузнамә» улу бабаларымызын дил вә тәфәккүр тәрзини, мә'нәви аләмини, әхлаги дәјәрләрини системли шәкилдә бизә чатдыран гијмәтли јазылы абидәдир.

Гејд едәк ки, Азәрбајчан дилчилик елминин инкишафында мисилсиз хидмәтләри олан профессор Ә. Дәмирчизадә 1959-чу илдә нәшр етдирдији «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили» китабында «Оғузнамә» аталар сөзү мәчмуәсинин адыны чәкир. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Орхан Шаиг Көкјај тәрәфиндән нәшр едилмиш «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүгәддимәсиндән бизә һәләлик анчаг бә'зи парчалары мә'лум олан «Оғузнамә»дәки аталар сөзләри мәчмуәсиндән белә көрүнүр ки, мүгәддимә, доғрудан да, сонрадан јазылмыш вә Дәдә Горгуд дастанлары илә «Оғузнамә»нин ејни мәншә илә әлагәдар чәһәтләри вардыр».

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр: Ә. Дәмирчизадәнин мүгајисә мәгсәди илә адыны чәкдији, Берлин Крал китабханасында әлјазмасы сахланылан «Оғузнамә» илә Ленинград Дөвләт Университетинин Шәрг факүлтәсинин китабханасында ашкар едилән әлјазмасы нүсхәси ејнијјәт тәшкил едирми? Бәлкә, бу, «Оғузнамә»ләрдән башгасыдыр? Әлјазмалары илә мәшғул олан алимләримизин бу суала чаваб вермәсини арзу едәрдик.

Мүасир охучу «Оғузнамә»дәки аталар сөзләринин мә'на тутумуна, сәррастлығына, форма зәнкинлијинә һејран галмаја билмир. Фолклоршүнасларын фикринчә, аталар сөз-

ләри һәм нәсрлә, һәм нәзмлә сөјләнир, һәтта истәнилән сајда бајаты шәклиндә јарадылан аталар сөзләримиз дә вардыр. «Бајатылар» китабында верилән бајаты шәкилли аталар сөзләри буна көзәл нүмунәдир.

Әзизим, аман күндә,
Сөзүн де аман күндә.
Дост кимди, дүшмән кимди,
Танырсан јаман күндә.

Ал кәмәри бел бағла,
Сачларына тел бағла.
Нә јада сиррини де,
Нә намәрдә бел бағла.

Әзизим јар ашыгдыр,
Бу јара јар ашыгдыр.
Чох билиб аз данышмаг
Икидә јарашыгдыр.

Бүлбүл долубдур бағa,
Бир күл салыбдыр дағa.
Сајанын гулу олсан,
Сајмајана ол ағa.

Мән ашиг начар баша,
Дәрд кәлсә, гачар баша.
Намәрдә вермә сиррин,
Мин ојун ачар баша.

Бу форма рәнкарәнклијинә «Оғузнамә»дә дә раст кәлирик. Бу топлуда ше'р шәкилли аталар сөзләри дә вардыр:

Кәлдүнсә керү вар,
Һәр нәснәнин јерү вар.
Адәми вар, гызыл алма јахшыдыр,
Адәми вар, һејван ондан јахшыдыр,
Адәми вар, сөһбәтиндә баш итәр,
Адәми вар, сөһбәтиндә чан битәр.

Дәниз олуб дашма,
Әлиндән кәлмәјәчәк ишә долашма.
Өтән гүдрәт ојунудур, билмәјәнә газ кәлир,
Танрынын не'мәти чох, билмәјәнә аз кәлир.
Отурандан јатан јек,
Әски бездән кәтан јек.

«Оғузнамә»дәки аталар сөзләри гәдим бабаларымызын һәјат, јашајыш тәрзи, истәк, инам вә е'тигадлары һаггында, күндәлик гајғылары вә кәләчәк арзулары барәдә мүасир охучуја зәнкин мә'луматлар чатдырыр.

«Көзү анчаг торпаг дојурар». — Бу аталар сөзүндә дүнја малындан көзү дојмајан, ачкөз инсанлар тәнгид олунур. Тамаһкарын көзү јалныз торпагла дојдурула биләр, јалныз өлүм онларын ачкөзлүјүнә сон гојар. Бу дејим мүасир дөврүн дүнја малындан көзү дојмајан инсанлары үчүн дә сәчијјәвидир. **«Баһадыр олдур ки, кәндү нәфсин өлдүрә».**— Бу аталар сөзүнүн мә'насы јухарыдакы нүмунәјә еквивалент ола биләр. Аталарымызын фикринчә, инсанын өз нәфсинә, тамаһына гәләбә чалмасы өзү елә бөјүк гәһрәманлыгдыр. Инсан дахилиндәки мәнфиликләри јох етмәјә чан атмалы, даим сафлашмаға чәһд көстәрмәлидир. Инсанын нәчибләшмә јолу будур!

«Тамаһ олмаса, олмазды таму». —Тамаһын әсири олан инсан әјри јола дүшәр, һарама гуршанар, нәһајәт, һәјатыны мәһв едәр. Тамаһ инсаны күнаһкар олмаға сөвг едир, чинајәтә сүрүкләјир. «Әкәр күнаһкарлар олмасајды, чәһәннәм дә олмазды»,—аталар сөзүндә ифадә едилән башлыча фикир бундан ибарәтдир.

«Оғузнамә»дә дуз-чөрәјә һөрмәт мүгәддәс сајылыр. «Дуз-чөрәји», «јахшылығы» итирән исә намәрддир, ләјагәтсиздир: **«Туз-әтмәк билмәздән ит јекдир».** Бабаларымыз, мүдрикләримиз хош хасијјәтин «гапылар ачдығыны» сөјләмишләр, пис хасијјәтли инсан исә һәр сөзүндә, һәр данышығында өзүнә дүшмән газаныр. **«Сарб сиркә кәндү габына зијан едәр»**—аталар сөзү инди **«Сиркә түнд олса, өз габыны сындырар»** шәклиндә ишләнмәкдәдир. «Оғузнамә»дә, тәхминән, бу мәзмунда олан башга аталар сөзүнә диггәт јетирәк: **«Көнүл јапдун, әриш јапдун, көнүл јыгдын, әриш јыгдын».**

Аталар сөзү топлусунда верилән **«Көнүл алан кувәнди»**—һөкму хош хасијјәтли, һәссас, башгаларына дигәтли оланларын һәр јердә һөрмәтлә, мәһәббәтлә, гаршыландыгларындан сөһбәт ачыр. Китабда әлиачыглығын инсана һөрмәт кә-

тирдијини ифадә едән хејли аталар сөзү вардыр: **«Логма шәфгәт артырар», «Вермәк танры вермәсидир», «Варын верән јад олмамышдыр», «һәр ејүлүк јердә галмаз», «Јејәнәдәк сөһбәтин дады олмаз».**

«Оғузнамә»дә зәһмәтсеварлик, чалышганлыг инсан үчүн ән зәрури кејфијјәт кими тәгдим едилир, тәнбәллик писләнир вә мүасир дөврүмүздә тез-тез ишләнән **«Зәһмәт чәкмәсән** (вә ја чәфа чәкмәсән), **сәфа көрмәзсән», «Бал тутан бармаг јалар»** аталар сөзләринә, тәхминән, еквивалент олан онларла нүмунәдә өзүнү көстәрир: **«Ајлыг отурма, ајлыг ишлә», «Иманлу гулларда јатлулуг јохдур», «Әлин ашда икән көзүн ишдә олсун», «Ишсиз оланын иши чог олур».**

Әсәрдә мәсләһәт мәзмунлу аталар сөзләри дә чохдур. Мәсәлән, **«Ахшам олса, јат, күндүз олса кет», «Оғруја күлмә, оғлун вар исә», «Әввәл тәам, сонра кәлам», «Иши көз јејәр», «Евдәки һесаб базарда раст кәлмәз», «Ог атмаг, јазы јазмаг, суда үзмәк. Кәрәкдир һәр үчү һәр шәхсә дүзмәк», «Јүјәнсиз ата минмә», «Кишијә әввәл чан кәрәк, ондан чаһан кәрәк».**

Мүхтәлиф зиддијјәтли һәјат һадисәләриндән чыхан мәнтиги нәтичәләр «Оғузнамә»дә чохдур: **«Аты достун кими бәслә, дүшмәнин кимин мин», «Ел дәлили үсулу олур», «Ики ағыз бир олучаг бир ағыз күт олур», «Арх арынар, ад арынмаз», «Ата нә мәнзил», «Исти ашдан горхан сојуғу үфүрүб јејәр», «Ачы ишләтмә, тоху тәрпәтмә», «Аз олсун, тез олсун».**

Гәдим аталар сөзләриндә халгымызын инам вә е'тигадлары да өз әксини тапыб: **«Өкүз бујнузлу инәк сүдсүз олар, инәк бујнузлу өкүз күчсүз олар», «Алтун әли бычаг кәсмәз», «Әски дүшмән дост олмаз», «Ад алтында әр өлүр», «Ејилик ејилик едүнч кимидир», «Дурна көрсән, гыш јарағын дүз, лејләк көрсән, јаз јарағын көр».**

«Оғузнамә»дә елә аталар сөзләри вар ки, охучу вә ја динләјичи тәхәјјүлүнә зәнкин материал верир, онун көзү гаршысында Азәрбајчан торпағынын зәнкин тәбиәтини: мешәли дағларыны, гајалыгларын синәсиндән кечән дағ кәдикләрини, чичәкли чәмәнликләрини вә јамјашыл талаларыны чанландырмыш олур. Мәсәлән: **«Улу-улу дағлары кејикләр билир», «Узаг-узаг јер салмышын јоллар билир», «Узаг јохушу јорғун билир».**

Аталар сөзләри топлусунда һијләкәрлик писләнир: **«Од гојуб отлуға «аллаһ, аллаһ» демә», «Ад илә аслан тутулур, күч илән кечән тутулмаз», «Гурд илә гузу јејиб, гојун илә шивән гопарма», «Гојуна «гач» дејиб, гурда «гов» демә», «Гашыг илә аш вериб, сапыла көзүн чыхарма».**

«Оғузнамә» халгымызын аилә-мәишәт психолокијасындан: ата-оғул, ана-гыз мүнасибәтләриндән, разылыг вә наразылығындан сөз ачыр: **«Ахыр заманларда аталар дуруркән гызлар сөјләјә».** Бу ифадәләдә халгымызын әхлаг е'тикасынын позулмасына е'тираз мотивләри вардыр.

Топлуда елә аталар сөзләри вар ки, мәзмуну ачыларса, бир роман чәрчивәсинә сығмаз:

Шол киши нејләсүн ки, јухары асарса, ис[һис] олур,
Ашағы гојурса, пас олур, вуруб өлдүрүрсә, јас!

Бу, аилә һәјатында хошбәхтлик көрмәјән кишиләрин талејиндән сөһбәт ачыр. Хасијјәти бәд олан, сәлигә-сәһманы севмәјән гадыны уча да тутсан, өјүд-нәсиһәт дә версән, нәтичәси олмур. Аталар сөзүнүн мәчази мә'нада гурулмуш финалына диггәт јетирәк: шол киши вуруб гадыныны өлдүрүрсә, јас олмурму? Чыхыш јолу нәдәдир? Белә гадын өлдүрүлмәлидирми? Биз, адәтән, аталар сөзүнү өјүд-нәсиһәт чәрчивәсиндә тәсәввүр едирик. Диггәт едилдикдә ајдын олур ки, аталар сөзүнүн мә'на тутуму бизим тәсәввүр етдијимиздән гат-гат артыгдыр, гат-гат кенишдир.

Мәсәлән,

«Гардашлы кишиләр галхар-гопар,
Гардашсыз кишиләр бир-биринә бахар».

Бу аталар сөзү охучунун көзү гаршысында чанлы бир сәһнә јарадыр. Гардаш архадыр, дајагдыр. Гардаш-

лар бир-биринә көмәк едирләр, дајаг дурурлар. Бир һадисә, бир чәтинлик баш верән кими бир-биринә јардыма гошулурлар. Бәс гардашы олмајанлар? Онлар һәр һансы бир проблемин һәллиндә тәклији, архасызлығы һисс едирләр».

«Аналы гызын өзү бөјүјәр, анасызын сөзү». Бу дејимин мә'насы ачыларса, бәлкә, епопеја јаранар. Ана өвладын нөгсанларыны өрт-басдыр едә-едә ону тәрбијәләндирир, диләдишә салмыр, ону јахшыја чевириб јахшылар чәркәсинә гошур. Әкәр гыз анасыз бөјүјүрсә, вә ја өкеј ананын һимајәсиндәдирсә?..

«Оғузнамә» һәм дә бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә зәнкин бир сәнәт абидәсидир:

1) Оғуз аталар сөзләриндә ифадәлији артыран антонимләрә тәзад јарадан кәлмәләрә тез-тез раст кәлирик:

«Кабаб дузлу кәрәк, дузсуз кәрәкмәз,
Сулар бузлу кәрәк, бузсуз кәрәкмәз».

«Гуру гатында јаш да јанар».

«Јүксәкдән баган алчаға енәр».

2) Аталар сөзләри һәм һәгиги вә һәм дә мәчази мә'нада ишләнир:

а) Һәгиги мә'нада ишләдилән аталар сөзләри:

«Доғруја завал јохдур», «Агил анылар, чаһил танылар».

б) Мәчази мә'налы аталар сөзләри:

«Гуш вар, әт једирдирләр, гуш вар, әтини јејирләр».

«Ганмаз бојнунда борч галмаз».

3) Топлудакы аталар сөзләри бәнзәтмәләр, мүбалиғәләрлә дә зәнкиндир:

«Дәниз олуб дашма, әлиндән
кәлмәјәчәк ишә долашма».

«Сөз охдур ағыз јајында, еј чан,
Ох атылса, кери дөнмәк нә имкан!».

Бу аталар сөзүндә ағыз јаја, сөз исә оха бәнзәдилмишдир.

Јухарыда дејиләнләрә нәтичә вураг:

1. «Оғузнамә» аталар сөзү топлусу тарихимизин гәдим гатларындан хәбәр верән ән зәнкин сәнәт абидәсидир. Бу абидәнин әсаслы тәдгиги халгымызын тарихини, сој-көкүнү, гәдим дүшүнчә тәрзини, һејрәтамиз ифадә көзәлликләрини ачан әвәзсиз мәнбәдир.

2. Аталар сөзләри—јығчам, һикмәтли ифадәләр мүхтәлиф һәјат ситуасијаларында јаранмышдыр вә һәмин нитг шәраитинә ујғун һадисә, һәрәкәт баш верирсә, мувафиг аталар сөзләри вә ја онун синоним вариантлары ишләдилир.

3. Аталар сөзләри халгымызын адәт-ән'әнәсини, доста вә дүшмәнә мүнасибәтини, һәјат, јашајыш тәрзини мәһарәтлә чанландыран вә бу күнүмүзә чатдыран ән зәнкин фикирләр, ифадәләр топлусудур.

4. Гәдимдән гәдим олан «Оғузнамә» мүасир охучу үчүн, хүсусән кәнч нәсил үчүн онун давраныш вә әхлаг ме'јарларыны низама салан, ону нәчибләшдирән вә учалдан, она ләјагәтлә јашамағы, ишләмәји, әтрафдакыларла хош мүнасибәт јаратмағы, дүшмәнлә дүшмән, достла дост кими рәфтар етмәји өјрәдән ән е'тибарлы әхлаг дәрслијидир.

5. «Оғузнамә» дилимизин тарихи илә мәшғул олан алимләр, бу фәнни әсаслы өјрәнән тәләбәләр, Азәрбајчан дилинин лүғәт лајлары һаггында илкин мә'лумат алан шакирдләр үчүн дә зәнкин хәзинә, дәјәрли вә е'тибарлы мәнбәдир.

ДӘРСЛИКЛӘРДӘ СИТАТ ҺАГГЫНДА

Сәрдар ЗЕЈНАЛ,
Сабунчу рајонундакы Т. Исмәндәров адына 142 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Ичтимаи һәјатда баш верән дәјишикликләр вә инсанларын јени дүнјабахышы мүхтәлиф елм саһәләринә өз тә'сирини аз да олса, көстәрә билир. Бу тә'сир өз гурулушу вә гранит мөһкәмлији илә сечилән «Азәрбајчан дили» фәнниндән дә јан өтмәмишдир. Илләрин сүзкәчиндә сүзүлән мөвзулардан бә'зиләри өз өмрүнү баша вуруб сырадан чыхыр, бә'зиләри исә јеничә үзә чыхараг тәдгиг едилиб өјрәнилмәјә башлајыр.

Белә мөвзулардан бири дә дилчиликдә сон дөврләрдә өјрәнилән вә тәдрис олунмаға башлајан **«Ситатлар»** мөвзусудур. «Ситатлар» мөвзусу 1980-чи илләрә гәдәм һәм али мәктәб, һәм дә орта мәктәб дәрсликләриндә ишләнмәјиб. Бу мөвзу илк дәфә орта мәктәбдә 1982-чи илдән тәдрис олунмаға башламышдыр. 1982-чи илдә орта мәктәбин 7—8-чи синифләри үчүн нәшр олунан «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (Мүәллифләр. М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов) ситатлар һаггында верилән илк мә'лумат бәсит олса да, арадан өтән сонракы он беш илдән артыг бир мүддәтдә нәшр олунан дәрсликләрдә бу мөвзу тәкмилләшмәмиш, долғунлашмамыш, әввәлки фикирләр тәкрар едилмишдир.

1994-чү илдә «Өјрәтмән» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр едилән 7—8-чи синифләр үчүн «Түрк дили» дәрслијиндә (Мүәллифләр: Гәзәнфәр Казымов вә Јусиф Сејидов) ситатлара аид мүәјјән әлавә фикирләр сөјләмәјә чалышсалар да, әввәлки дәрсликләрдәки фикирләрдән ирәли кедә билмәмишләр.

Бу анлајыш һаггында бир нечә сөз.

Мәнчә, бу анлајыш дәрсликләрдә «ситатлар» формасында јох, «ситат» шәклиндә верилмәлидир. Һамыја мә'лумдур ки, «ситат» дејәндә тәкчә бир ситатдан сөһбәт кедә билмәз. Белә олсајды, онда дилчиликдә «хәбәр» термини «хәбәрләр», «тамамлыг» термини исә «тамамлыглар» кими вериләрди. Она көрә ки, тамамлыг дејәндә тәкчә бир тамамлыгдан дејил, үмумијјәтлә тамамлыг анлајышы нәзәрдә тутулур, бүтүн тамамлыглардан сөһбәт кедир.

Дәрслијин нәшрләриндән һеч бириндә «ситат» сөзүнүн һансы дилдән кәлдији вә мә'насы изаһ олунмамышдыр. Шакирд мөвзуну өјрәнмәмишдән әввәл, һәмин мөвзунун адыны ифадә едән сөзүн мә'насыны анламалы вә ону һәртәрәфли баша дүшмәлидир. Јә'ни гысача олараг изаһ олунмалыдыр ки, «ситат» латынча «ситатум» сөзүндән олуб, мә'насы «олдуғу кими, һәрфи-һәрфинә бир мәтндән көтүрүлмүш јазы» демәкдир. («Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти», IV чилд, Бакы, Елм, 1987, сәһ. 83.).

Бу мә'луматы охујан шакирдин јаддашына һәкк олуначагдыр ки, «ситат» адланан анлајышын ифадә етдији парчада һеч бир дәјишиклик ола билмәз вә бу, васитәсиз нитг илә ејнијјәт тәшкил едир. Дәрсликдә јазылыр: «Ситатлар мүәллифин сөзләри илә бирликдә ишләндикдә васитәсиз нитгә охшајыр вә бу заман дурғу ишарәләри дә васитәсиз нитгдәки кими гојулур». (Азәрбајчан дили, 7—8-чи синифләр үчүн дәрслик, 1994, сәһ. 126.).

Бурадан белә бир суал гаршыја чыхыр: Мүәллифин сөзләри илә ишләнмәјән дикәр нитг ситат, јахуд васитәсиз нитг адлана биләрми?

Дәрсликләрдә ситата верилән тә'риф бу анлајышын тәләб етдији бүтүн чаларлары там әһатә едә билмир вә биртәрәфли ифадә олунур. Дәрсликләрдә јазылыр: «Өз фикри-

ни әсасландырмаг вә ја ајдынлашдырмаг үчүн башгасынын сөјләдикләриндән вә јаздыгларындан кәтирилән дәгиг чыхарышлара ситат дејилир». («Түрк дили», 7—8-чи синифләр үчүн, Бакы, 1994, «Өјрәтмән» нәшријјаты).

Һамыја мә'лумдур ки, инсан чох заман өз фикрини дејил, башгасынын да фикрини әсасландырмаг, ајдынлашдырмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Јә'ни башгасынын фикринин дүзкүн олдуғуну әсасландырмаг үчүн мүхтәлиф мә'хәзләрә әл атыр. Мәсәлән: «Профессор Б. Әһмәдов синтаксисә аид тәдгигатында белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, шакирд бу әлагә васитәси илә чүмләдә сөзләрин сырасыны, онларын бир-биринә бағландығыны өјрәнир, чүмлә тәһлилиндә аз чәтинлик чәкир». (М. Һәсәнов. «Синтаксисин тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы». «Маариф», 1972).

Ејни заманда башгасынын фикринин дејәк ки, јанлыш олдуғуну тәсдиг етмәк, әсасландырмаг үчүн өз дедији, јүрүтдүјү фикрә дә әсасланыр, өз дедијини әсас кәтирир. Мәсәлән, «Мә'рузәмдәки «Азәрбајчан Республикасы Сизин Вәтәниниздир. Кимин Чәнубдан, кимин Шималдан олмасынын фәрги јохдур...» кими сөзләри бүтүн Конгрес нүмајәндәләри ајаға галхараг, сүрәкли алгышларла гаршыладылар». («Һүррийјәт» гәзети, 11—15 ијул 1997, № 49.).

Анлајыша тә'риф вериләркән о елә олмалыдыр ки, һәмин тә'риф ифадә олунан анлајышын бүтүн хүсусијјәтләрини әкс етдирә билсин.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг ситата ашағыдакы тә'рифи вермәк даһа мәгсәдәујғундур. «Фикрин дүзкүнлүјүнү тәсдиг етмәк үчүн әсас кәтирилән нитг парчасына ситат дејилир».

Бу тә'риф мүәллифләрин ситата вердикләри тә'рифдән јығчам олмасы илә јанашы, һәм дә ситатын бир чох үнсүрләрини әһатә етмәк бахымындан да үстүндүр.

«Түрк дили»ндә (јенә һәмин нәшр) «Ситатлар» мәтниндә мүәллиф јазыр: «Ситат ики, үч вә даһа чох чүмләдән, һәм садә, һәм мүрәккәб чүмләдән, һәтта бир чүмләнин мүәјјән һиссәсиндән дә ибарәт ола биләр». (Сәһ. 171.).

Бу гәдәр сөзчүлүк, тәкрар шакирди һәм чашдырыр, һәм дә онун мөвзуну дәгиг анламасына манечилик төрәдир. Биз «нитг парчасы» дедикдә, тәбии ки, онун һәм чүмләнин бир һиссәсиндән, һәм дә бир нечә абзасдан ибарәт ола биләчәјини нәзәрдә тутуруг.

Ситатын хүсусијјәтләриндән бири кими верилән «Әкәр бүтөв бир чүмләдән ибарәт олан ситат там шәкилдә верилмирсә, бә'зи сөзләр ихтисар едилирсә, бурахылмыш сөзләрин јеринә үч нөгтә гојулур». (Јенә орада.)—јалныз ситата дејил, ихтисар едилмиш бүтүн нитг парчаларына аид едилән бир гајдадыр.

«Васитәсиз нитг»и өјрәнән шакирд «Ситат» мөвзусу илә таныш олдугда, онун васитәсиз нитгдән елә бир фәрги олмадығыны баша дүшүр. Буну мүәллифләр дә тәсдиг едирләр. «Ситатла верилән чүмлә тәртиб формасына, дурғу ишарәләриндән истифадә гајдасына көрә васитәсиз нитгдән сечилмир. Фәрг ондадыр ки, ситатдан истифадә едәркән мүәллиф өз фикрини әсасландырмаг, ајдынлашдырмаг, сөјләнмиш фикри күчләндирмәк, фикрин илкин мәнбәјини көстәрмәк вә с. мәгсәдләр күдүр» (Јенә орада).

Чүмләнин, нитгин һансы мәгсәди күдмәсиндән асылы олмајараг, онун көрүлмә, ифадә олунма формасы вар. Јә'ни бүтүн ситатлар васитәсиз нитг формасында ортаја чыхыр. Она бизим һансы ады вермәјимиздән асылы олмајараг, гурулуш васитәсиз нитг ады вердијимиз анлајышын гурулушудур.

Әввәлки програм бөлкүләриндә «Ситат» мөвзусунун тәдрисинә бир, сон дөврләрдә исә үч саат вахт ајрылмышдыр. Лакин дәрсликләрдә нә верилән материалларын һәчминдә, нә дә мөвзуја аид верилән чалышмаларын һәчминдә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишиклик едилмәмишдир. Бу бәһсин васитәсиз нитгә гурулуш чәһәтдән јахынлығы вә онун тәдрисинә ајрылан саатларын артырылмасы «Ситат» мөвзусуна диггәт верилмәсини, мөвзунун әсаслы ишләнмәсини дәрслик мүәллифләринин гаршысына тәләб кими гојур.

РУС БӨЛМӘЛӘРИНДӘ ДИЛ ТӘ'ЛИМИ ҮЧҮН БАШЛЫЧА ШӘРТ

Һәсәнаға МИРЗӘЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди, досент.

Азәрбајчан дили мүстәгил дөвләтимизин ән башлыча атрибутларындан биридир. Одур ки, һазырда дилимизин тәдриси проблемләринә даһа гајғыкеш мүнасибәт бәсләмәлијик. Бу бахымдан илк нөвбәдә мүәллимләримизин педагожи һазырлығыны јүксәлтмәкдән башламаг лазымдыр.

Дүздүр, мүәллимләримизин арасында өз дәрсләрини нәзәри вә тәчрүби истигамәтләрдә, мүкәммәл елми-методик әсасларда гурмағы бачаранлар аз дејил.

Лакин бә'зиләри дәрсдә нәзәријјәчилијә үстүнлүк верир, бә'зиләри јалныз чалышмаларын үзәриндә даһа чох әмәлијјатлар апарыр, бә'зиләри дә нәзәри вә тәчрүби истигамәтләри бүтүн мәшғәләләрдә бәрабәрләшдирирләр.

Әлбәттә, һазыр «ресепт» гәбул едиб, дәрси һәмин «ресептлә» гурмаг әсас шәрт ола билмәз. Бәс әсас шәрт нәдән ибарәтдир вә ја дил тә'лимини шәртләндирән һансы методик амилләрдир? Дил методистләри, дилчи психологлар мүәјјән мә'нада бу суала чаваб вермәјә чалышмышлар.

Нитг инкишафы шифаһи вә јазылы формада дүзкүн вә мәнтиги фикирләшмәк, сәбәб-нәтичә әлагәси әсасында данышмағы бачармаг, мөвзудан ирәли кәлән әсас фикри лаконик тәрздә ифадә едә билмәк бачарығы демәкдир. Нитг инкишафы нитг зәнкинлији шәраитиндә һәјата кечирилә биләр. Бунлара наил олмаг үчүн мүәллимләри—минбир дәрдин минбир дәрманыны билән һәкимләри—мүәллим кими јетишдирә билмәсәк, нечә дејәрләр, хејри јохдур, истәдијимизә наил ола билмәјәчәјик. Јә'ни демәјә сөзүмүз олачаг, анчаг ону дејә билмәјәчәјик, фикримиз олачаг, ифадә етмәкдә чәтинлик чәкәчәјик, чыхыш етмәјә, данышмаға чидди сә'јлә һазырлашачағыг, лакин психоложи «мандраж»а (өзүнүитирмә, дахили күчүнү, гүввәсини бир јерә јығa вә ја истигамәтләндирә билмәмәк мә'насында) дүшәчәјик ки, бу да бөјүк зәһмәтин мәғлубијјәти кими бир шејдир.

Нитг инкишафы үчүн тәфәккүр вә психоложи һазырлыг амилләринин нәзәрә алынмамасы јолверилмәздир. Она көрә дә бунларын һәр биринин механизми үзәриндә конкрет фактларын тәһлили әсасында дајанмаг лазым кәлир. Республикамызда кениш јајылмыш бир чох монографијаларда бу барәдә бәһс олунмушдур. Мисал үчүн, профессорлардан Б. Әһмәдовун «Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, методлары, принсипләри вә тәләбләри» («Маариф», 1973), Ә. Әфәндизадәнин «Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары» («Маариф», 1975), Ј. Кәримовун «Ибтидаи синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә лүғәт ишинин елми әсаслары» («Маариф», 1978) вә с. китабларында Азәрбајчан дили тә'лиминин башлыча шәрти кими, шүбһәсиз, **нитг инкишафы** әсас көтүрүлүр.

Доғрудан да, нитг инкишафы дил өјрәнмәдә әвәзсиз рол ојнајыр. Нитг вә тәфәккүр инкишафы паралел көтүрүлдүкдә даһа сәмәрәли олур. Башга чүр ола да билмәз; биз тутугушу кәнчләр јетишдирмирик, дүшүнчә илә данышмаг вәрдишинин јарадылмасы дили мәктәбли кәнчләрә мүвафиг методларла өјрәтмәјимиздән чох асылыдыр. Бунун үчүн нәләри нәзәрә алмаг лазымдыр?

Биринчи. Нитг инкишафы мәгсәддән доған шүа кими тәфәккүрү гыздырмалы вә онун елементләри нитг материаллары илә һәрәкәтә кәтирилмәлидир. Конкрет фактларла бу мүлаһизәни шәрһ едәк. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VIII синфиндә шакирдләрә **јарымчыг чүмлә-**

ләр һаггында нәзәри мә'лумат верилмәси мәгсәд јох, васитә һесаб олунур. Нитг инкишафы исә башлыча мәгсәддир. Она көрә дә дәрсдә суал-чаваб методу илә шакирдләри фәаллашдырыб онлара белә бир суал вермәк олар: «Рус дилиндә јарымчыг чүмләләр нечә олур?». Шакирдләрдә, чох күман ки, һәмин суала чаваб ахтармагла бәрабәр, һәм дә «Бәс Азәрбајчан дилиндә јарымчыг чүмләләр нечә олур?» суалына чаваб тапмаг еһтијачы баш галдырачаг. Белә бир мәгамда (ситиуасијада) мүәллим ашағыдакы мә'луматдан васитә кими истифадә едиб, нитг инкишафы тәмринләри кечирмәк үчүн имкан јарада биләр.

Мәтн дахилиндә баш үзвләрдән бири вә ја һәр икиси бурахылмыш чүмләјә јарымчыг чүмлә дејилир. Јарымчыг чүмләнин үч нөвү олур:

1) Хәбәрсиз јарымчыг чүмлә: — Дүнјада ән севимли шеј нәдир? — **Вәтән.**

Бурада Вәтән мүбтәдадан ибарәт јарымчыг чүмләдир.

2) Мүбтәдасыз јарымчыг чүмлә:— Сәни чағыран кимдир?—**Анамдыр.** Бурада **Анамдыр** хәбәрдән ибарәт јарымчыг чүмләдир.

3) Икинчи дәрәчәли үзвләрдән ибарәт јарымчыг чүмлә: — Икидләримиз ермәни фашистләриндән һараны горумалыдырлар?—**Вәтәни.**

Вәтәни тамамлыгдан ибарәт јарымчыг чүмләдир.

Әлбәттә, чәдвәл үзрә нүмунәләри бүтүн шакирдләр тәкрар етмәли дејил. Һәр шакирд өзү бу нүмунә модели әсасында дүшүнмәли вә мисал сөјләмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр онлары дүшүндүрән проблемләр әтрафында диоложи мәтнләр гурсунлар.

Бунлара ашағыдакы диологлары нүмунә көстәрмәк олар:

1. Дүнјанын ән гәдим милләтләриндән бири һансыдыр?

— Азәрбајчанлылар.

2. Үрәјиачыглыг јахшы вә ја пис чәһәтдир?

— Әлбәттә, јахшы.

3. Ермәниләр кимләри өзләринә дүшмән билирләр?

— Түркләри.

4. Сагғаллылар Гарабаға һарадан көндәрилибләр?

— Ермәнистандан.

Бүтүн чүмләләр јалныз тәхмини характер дашыјыр. Чох күман ки, шакирдләрин нитг фәаллығыны һәр һансы проблем вә ја мөвзу әтрафында фәаллашдырмаг чәтин дејил. Бурада башлыча шәрт мүәллимин нитг просесинә динамиклик, һабелә мәнимсәмәјә интенсивлик верән мотив акты сечмәсидир.

Икинчи. Психологлар **мотивасија** вә ја **мотивләшдирмәни** дил тә'лиминдә нитг инкишафыны тә'мин етмәјин рәһни һесаб едирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәр һансы бир фәалијјәтин ичра механизмини тә'мин едән енержи мотивасија кенераторундан кечиб кәлир.

Шакирдләрдә севинч, кәдәр, севки, мәһәббәт, нифрәт, еһтирам, һөрмәт, инам, е'тибар, хошбәхтлик, бәдбәхтлик, хејирхаһлыг анлајышлары үзрә елә әһвал-руһијјә јарадылмалыдыр ки, дил вә ја әдәби материалы мәнимсәмәјә онларда күчлү мараг баш галдырсын, нүмунәләр әсасында бу фикри инкишаф етдирмәк үчүн објектив шәраит мејдана кәлсин.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә бир нечә дәфә Низами мотивләри әсасында олан «Кәрпичкәсән киши» һекајәси өјрәдилир. Лакин тә'лим просесиндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримиз мотивасија әмәлијјатыны, јә'ни өјрәдиләчәк мәсәләјә фәал мүнасибәт јаратмамыш, бирбаша әсас мәсәлә кими, әсәрин мәзмунуну мәнимсәтмәјә кечирләр. Нәтичәдә мәгсәд вә вәзифәнин нәдән доғдуғу јаддан чыхыр. Башга сөзлә, информасија бир нөв һансы мәгсәдин һәјата кечириләчәјини үстәләјир.

Дикәр тәрәфдән, мүтәмади информасија ахынынын гәбул етмәк просеси шакирдләри јорур вә онлары идраки фәаллыгдан мәһрум едир, һадисәләри һансы мәгсәд бахымындан өјрәнмәјин вачиблијини өз-өзлүјүндә арха планда сахлајыр. Бәс бунун оптимал вариантына нечә наил олмаг мүмкүндүр? Һеч шүбһәсиз, шакирдләрин тәфәккүр вә нитгини диалектик әвәзләнмәләр һесабына инкишаф етдирмәклә. Бу мә'нада психоложи һазырлығы өн плана чәкмәк лазымдыр. «Кәрпичкәсән киши» һекајәсинә ашағыдакы идракы суаллар васитәсилә белә бир һазырлыг көрмәк олар:

1. Сиз һансы иши асан, һансы иши чәтин һесаб едирсиниз?

2. Сизләрдән кимин үчүн фәһлә ишләмәк, кимин үчүн охумаг асандыр?

3. Ағыр зәһмәтлә мәшғул оланлара мүнасибәтиниз нечәдир?

4. Һазырда кимләр өз шәрәфли әмәји һесабына јашајыр? Һәмин шәрәфли әмәји асан һесаб етмәк олармы?

Көстәрилән суалларла бир нөв нитг һазырлығыны кечән шакирдләр даһа сонра һекајәнин мәзмунуну охујуб өјрәнмәјә башлајырлар. Әсәрин мәзмунуну мүәллим тәхминән белә сөјләјир:

«Шам шәһәриндә хејли гоча бир киши вар иди. О, һамы кими доланa билмәдији үчүн пәри кими, чин кими чамаатдан гачар вә тәк јашајарды. Өзүнә јашыл отлардан көјнәк тохујар вә кәрпич кәсмәклә рузи (јә'ни јемәк-ичмәк) газанарды. Бир күн о, ағыр зәһмәтлә мәшғул икән јанына бир чаван оғлан кәлир вә дејир ки, белә ағыр иш чаванларын ишидир, гочалара мәхсус дејил. Өзүнә јүнкүл бир иш тап, горхма, ач галмазсан, һеч кәс сәндән бир парча чөрәк әсиркәмәз. Гоча һәмин оғлана чаваб верир ки, көрүрсән, әлимин зәһмәти илә доланырам, көзүм дә тохдур. Онун үчүн әлими бу сәнәтә өјрәтмишәм ки, бир күн кимсәјә әл ачыб хәчаләтә дүшмәјим.

Чаван оғлан бу чавабдан меһкәм сарсылыр. Өз әмәлиндән пешман олур, ағлаја-ағлаја орадан узаглашыр».

Мүәллимин нәглетмәсиндән сонра шакирдләрә имкан вермәк лазымдыр ки, әсәри бир нечә дәфә охујуб һекајәнин мәзмунуну өзләринә мәхсус әлавәләрлә данышсынлар. Бу мәгсәдлә шакирдләрин әлавә репликаларыны габаға салмаг олар; чүнки Азәрбајчан дилини зәиф билән шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәјин бир јолу да онларын **динләјиб-анламасына** шәраит јаратмагдан ибарәтдир. Белә олдугда зәиф шакирдләр әввәлчәдән лазым олан сөз вә ифадәләри өз нитгләринә «көчүрмәјә» имкан тапырлар.

Нәһајәт, мүәллим дили ә'ла вә јахшы билән шакирдләрин нитгиндәки инкишафы гејд етмәли вә нүмунәләр көстәрмәлидир.

Беләликлә, һәр һансы тә'лим материалынын нечә мәнимсәнилдијини шакирдләрин нитг инкишафынын көстәричиләриндә ахтармаг лазымдыр. Әкәр бурада шакирдләр өз нитгләриндә мәтнин һекајә дилини сахлаја билирләрсә, һабелә јери кәлдикчә өз данышыгларында «күнләрин бир күнүндә», «белә бир әһвалат олду», «һадисә белә олур», «гоча она нә десә јахшыдыр», «өз күнүнү кечирмиш, гочалыб әлдән дүшмүш», «өмрүнү-күнүнү ағыр зәһмәтдә кечирмиш», гочалмасына, әлдән дүшмәсинә бахмајараг» вә с. кими ифадәләри ишләдә билирләрсә, демәли, тә'лимдә нитг инкишафы тә'мин едилмишдир ки, бу да мүвәффәгијјәтдән хәбәр верән башлыча шәртдир.

Үмумијјәтлә, нитг инкишафы үчүн мүхтәлиф формалардан истифадә олунур. Онлардан бири дә үмумтәһсил мәктәбләриндә «нитг бешдәгигәликләри» ады илә јајылыб. Мүшаһидәләр көстәрир ки, психоложи һазырлыг үчүн гурулан нитг инкишафы просеси өјрәниләчәк мәсәлә илә сон дәрәчә бағлы олуб ја аналожи, ја да ассосиатив характер дашымалыдыр.

Үчүнчү. Нитг инкишафына наил олмағын ән марагл ы јолларындан бири дә шакирдләрдә **мәтнә әлавәләр едә билмәк бачарыг вә вәрдишләрини** ашыламагдыр.

Бу ишин принсипиал чәһәти ондадыр ки, һәр мәтни нечә вар тәгдим етмәк мәгсәдәујғун сајылмыр. Хүсусән дә индики дөврдә. Дәрсликләрин мүасир һәјатдан кери галдығы, кечмиш чәмијјәтлә әлагәдар мөвзуларын сахландығы, идеолокијанын исә сүр'әтлә башгалашдығы бир шәраитдә бу әмәлијјат мүтләг вачибдир. Әлбәттә, елә мөвзулар вар ки, онлара «косметик» дүзәлиш етмәк гејри-мүмкүндүр. Лакин елә мөвзулар да вар ки, редактәјә еһтијачы ачыг-ајдын дујулур. Мүшаһидәләрдән алынан бә'зи тәәссүратлар үзәриндә дајанаг.

Мүәллим 8-чи синифдә «Восьмое марта» мәтнини редактә әмәлијјатындан сонра өјрәтмәји шакирдләрә тапшырды. Редактә иши исә мүтләг апарылмалы иди. Шакирдләр «со-

вётском», «советские», «коммунистикескаја партија» вә «советским» сөзләрини чыхарараг мәтни тәрчүмә етдикдә белә бир нитг парчасы алынды:

«Сәккиз март Бејнәлхалг Гадынлар бајрамы күнүдүр. Гадынлар һәр бир саһәдә кишиләрлә бәрабәр һүгуга маликдирләр. Онларын да әмәк вә истираһәт һүгуглары вар. Чәмијјәтдә гадынлар бөјүк рол ојнајыр. Онлар истеһсалатда, һабелә елми идарә вә мүәссисәләрдә чалышыр, евдә ушагларын тәрбијәси илә мәшғул олурлар. Мүәллимләримизин чоху гадынлардыр. Гадынларымызын әмәји јүксәк гијмәтләндирилмәлидир.

Гадынларымызы Сәккиз март бајрамы мүнасибәтилә тәбрик едирик».

Бундан сонра шакирдләри шифаһи тәбрикләр һазырламаг вәрдишләринә јијәләндирмәк мәгсәдәујғундур. Чалышмаг лазымдыр ки, белә тәдбирләрдә «мәрд, мүбариз оғуллар јетишдирән», «үрәјини мәш'әлә дөндәриб Азәрбајчанын кәләчәјини ишыгландыран», «гардашларынын шәрәф вә ләјагәтини уча тутан ана вә бачыларымызы, гадын вә гызларымызы бу бајрам мүнасибәтилә үрәкдән тәбрик едирик» кими ифадә вә чүмләләр сөјләсинләр. Бунлар шакирдләрин нитгинин инкишафына ән көзәл нүмунә ола биләр.

БӘДИИ ПАРЧАЛАР ЕТИК-ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ ВАСИТӘСИ КИМИ

Вагиф ГУРБАНОВ, Рәшид МӘҺӘРРӘМОВ,
педагожи елмләр намизәдләри.

Әдәбијјатын тәдрисиндә јаранмыш хаотик вәзијјәт, бизим мүшаһидәләримизә көрә, бә'зи вачиб психоложи-методик амилләрин нәзәрә алынмамасындан ирәли кәлир.

Әввәлчә хаотик вәзијјәтин нә олдуғуну вә ону јарадан проблемләри ајры-ајрылыгда шәрһ едәк. Бунун үчүн илк нөвбәдә нәзәрә алмалыјыг ки, әдәбијјатын, хүсусән дә бәдии әдәбијјатын тә'лиминин әзәли вәзифәси инсанларда али естетик һисс вә дујғулар ашыламагдан ибарәтдир. Инсанда естетик тә'сир јарадан исә, ајдын мәсәләдир ки, бәдии мәтн парчаларыдыр. Әкәр шакирд бир бәдии парчаны мәнимсәјибсә вә ону ифадәли шәкилдә сөјләмәји бачарырса, мәһз о заман сөзүн она көстәрәчәји естетик тә'сир күчүндән данышмаг мүмкүндүр. Лакин биз көрүрүк ки, орта мәктәби битирмиш шакирдләримизин һәр бири 5—10 мисралыг бир ше'ри вә ја бәдии нәср парчасыны ахыра гәдәр сәһвсиз сөјләјә билмир. Һеч буну мүәллимләр дә онлардан тәләб етмирләр. Бәс белә исә шакирдләрдә естетик тә'сирин давамлы олмасындан өтрү мүәллимдән башга, ким чалышмалы вә ја ким чавабдеһ олмалыдыр? Бакы вә Кәнчә мүәллимләри тәкмилләшдирмә курсларында апардығымыз рә'ј сорғуларына алдығымыз чаваблара әсасән, дејә биләрик ки, сон вахтлар мүәллим вә шакирдләр арасында јаранмыш руһ дүшкүнлүјү бир сыра мотивләрлә бағлы бәдии парчалара, һабелә шән әһвал-руһијјәли, ифадәли гираәтә олан мејли хејли азалтмыш, онларда бу саһәјә мараг вә һәвәси сөндүрмүшдүр.

Бунун башлыча сәбәбләриндән бири әдәбијјат мүәллимләринин сәриштәли методист сәвијјәсиндә дајанмамаларындан, ифадәли оху техникасына мүкәммәл јијәләнмәмәләриндән, онларын бәдии мәтнләрин идеја-естетик маһијјәтини шакирдләрин баша дүшәчәји бир дилдә ачыгламаг сәриштәсинә малик олмамаларындан ирәли кәлир.

Һазырда шакирдләри ән чох вәтәнпәрвәрлик һиссләри илә јоғрулмуш емосионал тә'сирли ше'р вә нәср парчалары өзүнә чәлб едир. Инди ешг, мәһәббәт мөвзулу әсәрләрдән сечилмиш парчаларын өјрәнилиб јадда сахланылмасына о гәдәр дә әһәмијјәт верилмәдијинә тәбии бир шеј кими бахылыр. Вәтәнпәрвәрлик һисси вә дујғулары ашылајан ше'рләри нәинки мәктәбјашлы, һәтта бағчајашлы ушаглар да әзбәрләјирләр вә бәдии гираәтлә дә охујурлар.

Лакин естетик принсип е'тибарилә бәдии мәтн парчалары али һисс вә дујғуларын һамысыны тәрбијә етмәлидир. Бурада инсанын инсана үлви мәһәббәти, инсанын тәбиәтә гајғылы мүнасибәти, һабелә камал, мәрифәт вә с. тәлгин едән вә бунунла да мә'нәви көзәллик естетикасы формалашдыран әдәбијјат диггәтдән кәнарда гала билмәз. Тәәссүф ки, сон илләр әдәбијјат һармоник естетика тә'лиминдә даһа чох чәмијјәт тарихинин тарихчәсинә, тарихшүнасына чеврилиб. Орта вә али мәктәбләрдә филолог мүәллимләримизин әксәријјәти әдәбијјатын естетик һиссләр ашыламаг имканларындан истифадә етмәк әвәзинә, «тарихә бәләдчилик едән» факт вә рәгәмләрә тәфтишчи-тарихчи әлламәчилији илә јанашырлар. Бунун нәтичәсиндә дә, тәсадүфи дејилдир ки, кәнчләримиз јашлы нәсилдән чох фәргли олараг, әдәби-бәдии парчалары, фрагментләри дејил, тарихи фактлары јадда сахлајырлар. Бәс әввәлләр нечә олуб? Јашлы нәсил «Иблис», «Шејх Сән'ан», «Хәјјам»дан, даһа сонра «Од кәлини», «Вагиф», «Ајкүн»дән, хүсусилә дә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан (еләчә дә Ү. Һачыбәјовун операларындан) нә гәдәр парчалары әзбәр сөјләјирдиләр. Бәс кәнчләримиз нијә бу чүр әсәрләрә биканәлик көстәрирләр? Бу суала белә чаваб вермәк олар: мүәллимләр тәблиғ етмирләр; һеч онларын өзләри дә көстәрилән әсәрләрдән мүвафиг парчалары әзбәрдән билмирләр. Демәли, хаотик вәзијјәт будур; кәнчләр өјрәнмәк истәјир, лакин күчлү тәблиғат јохдур. Әлбәттә, чох доғрудур ки, бүтүн бунлар психоложи мүһитлә, дөврлә, шәраитлә сых бағлыдыр. Она көрә ки, 20—30-чу илләрдә гурғушун сәтирләрлә јанашы, әдаләт, һәгигәт, мәрһәмәт мотивли ше'р вә нәср парчалары шөвглә әзбәрләнәрди сонракы илләр коллективләшмә јарышларынын тәсвиринә һәср олунмуш «Јахшы јолдаш», «Муған» вә с. кими әсәрләрдән ајры-ајры парчаларын әзбәрләнмәси илләри иди, «пролетариатын даһи рәһбәри» Ленинә һәср едилмиш ше'р парчаларында пәрәстиш естетикасы имканлары ахтарылырды. Кәнчләрә һәјат үчүн зәрури ола биләчәк мәтн парчаларынын мәзмунуну мәнимсәтмәк јоллары вә формалары көстәрилмирди: Вахтилә орта мәктәбдә гызларымыз «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» вә «Лејлинин анасына чавабы»ны нечә шөвглә әзбәрләјирдиләр, чүнки програм вә методика белә тәләб едирди. Инди мәкәр кечдир? Хејр, һеч вахт кеч дејил. Лејлинин вә анасынын сөзләрини әзбәрләмәси вә сәһнә нитгинә ујғун сөјләмәси онларда естетик-мә'нәви һиссләрин гүввәтләнмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрә биләр. Бу фәрзијјәмизин «талеји»ни өјрәнмәк мәгсәдилә експериментләр кечирирдик. Әввәлчә ону дејәк ки, бу саһәдә Бакы шәһәриндәки 38 нөмрәли мәктәбин методист мүәллими Фәзиләт Гурбанова вә Әзизбәјов рајонундакы 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими Зенфира Әбдүлрәһимованын диггәтәлајиг тәчрүбәләри олдуғуну ешитмишдик. Онларын һәмин мөвзуларда кечирдикләри дәрсләрин ичмалы Бакы Шәһәр Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда мүзакирә олунду. Һәмин мүзакирәләр көстәрди ки, һәр ики мүәллим мүвафиг ше'р парчаларыны дәрсә һазырлыг мүддәтиндә әзбәрләдирләр. Сонра шакирдләрин (гызларын) рә'јләри әсасында роллар бөлүнүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, гызларын дилиндән, «Гызсан, учуз олма, гәдрини бил» кими ифадәләр күчлү емосионал тә'сирә малик олур.

Бәли, белә һалларда дәрс бир нөв һәјата јахынлашыр. Үстәлик дә, ахы, дәрс һәјаты микромүһитә салмалы дејил, ону әкс етдирмәлидир.

Хүсусән әдәбијјат тә'лиминин бу чәһәтдән имканлары чох кенишдир. Мәһз белә имканлардан бәһрәләнәрәк шакирдләр естетик чәһәтдән дә тәрбијәләнир. Онларын характериндә јаранан чизкиләри садәчә олараг мүшаһидә едиб педагожи үмумиләшдирмәләр апармаг кәрәкдир.

Оғланларын характеринә әдәби просесләрин тәнгиди тәһлили дә аз тә'сир көстәрмир. Белә ки, «Ајкүн» әсәринин мүзакирәси заманы шакирдләрин сөзләрини мүшаһидә едәнләр буну бир даһа јәгин едирләр. Һәгигәтән дә, Әмирхан вә Елјар сурәтләринә верилән гијмәтлә оғланлар өзүнүдәрк вә өзүнүтәсдиг тәкамүлләрини ачыг-ајдын нүмајиш етдирирләр. Анчаг мүәллим дәгиг вә дүзкүн елми гијмәт вермәјин үсулларыны шакирдләрә өјрәтмәлидир. Бу үсуллардан бири һәртәрәфли тәһлил вә дүзкүн нәтичәјә кәлә билмәкдир. Белә үсулларла шакирди дискуссија характерли мәшғәләләрә алышдырмаг мүмкүндүр. Бир шәртлә ки, бу чүр тәмринләр мүнтәзәм апарыла, јә'ни систематиклији илә диггәти чәлб едә. Мәшғәләләрдә гејдә алдығымыз тәәссүратларын бә'зиләрини нүмунә кими тәгдим едәк:

1-чи шакирд: «Әмирхан гысганчдыр. Лакин буна көрә ону севмәмәк олармы? Әсла јох! Әмирханын чылғын тәбиәтинә әсл түрк-азәрбајчанлы хасијјәти һопуб. Она көрә дә Әмирханы чылғын-гысганч һәрәкәтләри үчүн кәрәк мәзәммәт етмәјәк. Ондакы бу чәһәти киночәкәнләримиз ајдын дәрк етмишләр. Әмирханда Ајкүнә хош кәлән чәһәтләрдән бири дә елә будур».

2-чи шакирд: «Әмирхан биткин характерли инсандыр. Рүстәм бәј кими Әмирхан сөзү бүтөв, һәрәкәти гәти, илгарындан дөнмәз адамдыр. Әлбәттә ки, характериндә зиддијјәтли чәһәтләр дә јох дејил, анчаг үмумиликдә өз хасијјәтини, мәнлијини горумағы бачарыр. Чох истәјәрдим ки, һәр бир азәрбајчанлыда Әмирхана мәхсус кејфијјәтләри көрмәк мүмкүн олсун. Тәәссүф ки, һәр кәс белә дүшүнмүр. Мән исә чох арзу едәрдим ки, достларымда Әмирхан хасијјәти формалашсын».

3-чү шакирд: «Мән исә Әмирханын репликаларыны тәсадүфән өјрәнмәмишәм. Бүтүн бунлар ики нәфәрә—әсәрин гәһрәманы Әмирхана вә мүәллифә олан мәһәббәтимдәндир. Әмирхан Ајкүнү хошбәхт көрмәк истәјир. Лакин һәјат јолдашынын кишиләр ичәрисиндә ишләмәсинә, кимәсә хидмәт көстәрмәсинә разы ола билмир. Әслиндә Ајкүн өз халгына хидмәт едир. Кишиләрлә бир јердә ишләмәси онун үчүн гәбаһәт дејил. Анчаг Әмирханы да гынамаг дүзкүн олмаз. Елә нанәчибләр вар ки, гадынлара бөһтан атмагла онларын аиләләрини дағыдыр. Әмирхан бу мә'нада дејир ки, гадын өз аиләсинә, әринә, ушағына хидмәт етсә, јахшыдыр. Мән дә бу фикирдәјәм. Дикәр чәһәтдән Әмирханын гысганчлығына сәбәб олан амилләр дә вар.

Бу мә'нада биз Ајкүндәки дахили сакитлији, әгли, камалы һисс етмәсәк, Әмирханын гысганчлығына даһа да һагг газандырмыш оларыг. Чох јахшыдыр ки, мүәллиф бу мәсәләдә бизим инамымызы бир рич'әт васитәсилә мөһкәмләндирмишдир. Шаир өз гызы Ајбәнизи Ајкүн кими көрмәк истәјир вә дејир ки, Ајбәниз балам да Ајкүн кими хошбәхт олсун.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәби-естетик тә'сир ашылајан тә'лим формалары јалныз дискуссија характерли дәрсләр дејил. Дәрс-семинар, дәрс-зачот типли мәшғәләләр һәм билик вә бачарыг вермәк, һәм дә тәрбијә етмәк васитәсидир. Бакыдакы 190 нөмрәли мәктәбин мүәллими Рамизә Исмајылованын журнал-дәрсләрини мүшаһидә етмәк кифајәтдир ки онун методикасы һаггында дүзкүн вә һәртәрәфли тәсәввүрә малик ола биләсән. Тәчрүбәли мүәллимин үмумиләшдиричи дәрсләри шакирдләрин ајлыг, рүблүк вә иллик мүвәффәгијјәтини објектив гијмәтләндирмәјә там әсас верир. Инанырсан ки, мүәллим күндәлик дәрсләрини елә-белә, биртәһәр баша вурмур. Естетик ләвһәләрдә көкләнән һазырлыг вә тәшкилатчылыг бачарығы мүәллимин новаторлуғундан хәбәр верир. Бәли, о, әсл јарадычы мүәллимдир. Пешәкар мүәллим, јениликчи методист мәһарәти илә Рамизә Исмајылова

тәкчә әдәбијјат тәдрис етмир, естетика ашылајыр ки, бу да әдәбијјатын әзәли вәзифәсидир. Мәнчә, бу бахымдан габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә јајылмасы вачиб мәсәләдир. Бунун үчүн «әдәбијјат вә естетика тә'лими» мөвзусунда елми-педагожи конфранслар кечирилмәли вә јени-јени мүәллимләрин үнваны мүәјјән едилмәлидир. Белә тәдбирләр халг тәһсили ишчиләринин психоложи-методик арсеналынын зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнаја биләр.

Әдәбијјат дәрсләриндә нәзәрә алынмалы методик вә психоложи амилләр ичәрисиндә естетик-тәрбијәедичилик сырф естетик-етик вәзифәләрин һәјата кечирилмәси илә мүәјјәнләшир. Естетик-етик вәзифә тәбии ахарда кедән инсана су вә һава кими лазым олан не'мәтдир. Тәмиз һава, минерал су өз тәркиби илә нечә ләтафәтлидирсә, инсан руһуна гида верән бәдии парча да мәзмуну, маһијјәти илә о гәдәр гијмәтлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, ифадәли оху үчүн, о чүмләдән әзбәрләмәк үчүн сечилән мәтн парчалары фәрдин чинси вә ја јаш хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән мә'нәви тәләбләринә ујғун олсун вә онларда али естетик һисләр тәрбијә етсин.

Әдәбијјат мүәллими гызларда көврәклик, зәифлик дујғулары, оғланларда әзмкарлыг, гүдрәт вә әзәмәт мејлләри ојадан бәдии нүмунәләрә даһа чох фикир вермәлидир. Һәтта шакирдләр бу мүсбәт кејфијјәтин ашыланмасына мүәллимин нечә чидди-чәһд көстәрдијини һисс етсәләр, даһа јахшы олар. Белә мүәллимләримиз аз да олса, шакирдләри чани дилдән өјрәдән мүәллимләр сырасында Биләчәри гәсәбә 5 нөмрәли дәмирјол мәктәбиндә Валидә Әлијеванын иши хүсуси гејд олунмалыдыр. О, фәнн кабинетиндә хүсуси кушә јарадыб. Һәмин кушәдә оғланлар вә гызлар үчүн сечилән бәдии парчаларын сијаһысы тутулмуш, бурада мараглы нүмунәләр топланмышдыр. Һәмин нүмунәләрдән бә'зисинә диггәт јетирәк:

1. Оғланлар әзбәрдән билмәлидирләр.

«Вәтән дашы олмајандан олмаз өлкә вәтәндашы» (М. А.).

«Өзкәләрдән бизә хәтәр тохунмаз,
Ејләмәсәк өзүмүзә өзүмүз.
Јанырыгса, бир очагда чатылаг,
Сөјкәк олсун көзүмүзә көзүмүз».
[А. Әләскәр].

«Силаһлан инсанлара сонсуз мәһәббәтинлә,
Һуманизм адланан күчүнлә, гүдрәтинлә».
[Х. Рза Улутүрк].

2. Гызлар унутмамалыдыр:

«Чан демәклә чандан чан әскик олмаз,
Мәһәббәт артырар, меһрибан ејләр,
«Чор» демәјин нә'фи нәдир дүнјада
Абад көнүлләри пәришан ејләр».
[А. Әләскәр].

«Көзәл бојлу, көзәл сојлу, көзәл јар,
Нә көзәлсән, кејинибсән алы сән!?
Көзәл үзүн көзәл аја баханда
Көзәл чаны көзәл чандан алырсан».
[А. Әләскәр].

Көзүмдән ганлы јаш төксән дә, һејһат,
Олсам, олачағам бир һалал арвад».
[Н. Кәнчәви].

Гызда гашды, көздү, ширин сөздү.
[Мәсәл].

Бура гәдәр дејиләнләри јекунлашдырмагла биз белә нәтичәјә кәлә биләрик ки, әдәбијјат тә'лиминдә нәзәрә алынмалы психоложи вә естетик-етик амилләр чохдур. Мүәллимләримиз сөзүн гүдрәти, е'чазкарлығы вә мө'чүзәсини нүмајиш етдирән мараглы форма вә васитәләр үзәриндә дүшүнсүнләр вә беләликлә, гызларда вә оғланларда әхлаги-естетик һисләрин гүввәтләнмәсинә наил олсунлар.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНИН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Ајишә МОЛЛАЈЕВА,

Сабунчу рајонундакы 94 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Һуманитар фәнләрин, о ҹүмләдән, әдәбијјатын тәдрисиндә јени јоллар ахтарылмасы, дәрсләрин мүасир дөврә ујғун сәмәрәли тәшкили тәһсил ислаһатынын ваҹиб тәләбләриндән биридир.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәрләрин инсан психолокијасына, әхлагына тә'сири бөјүкдүр. Әлбәттә, бәдии әсәрләр идејаҹа зәнкин оларса, јашадығымыз ҹәмијјәтин инкишафына хидмәт едән идејалары өзүндә әкс етдирәрсә, о заман бу тә'сир гүввәси даһа да чохалар. Һәр бир дил вә әдәбијјат мүәллиминә мә'лумдур ки, тәһсилә марағын азалдығы, хырда алверчилик әһвал-руһијјәсинин кенишләндији, һазыркы дөврдә ҝәнҹләрин мә'нәви аләминә јол тапмаг, онун интеллектуал сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинин гаршысыны алмаг үчүн һәлә чох иш ҝөрмәк ҝәрәкдир.

Орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин тәдриси заманы мүәллим, шакирдләрдә һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә ҝедән инкишаф вә тәнәззүл просесләри, иҹтимаи мүнасибәтләрдәки дәјишикликләр һаггында тәсәввүр јарадыр. Тә'лим просесиндә шакирдләр ајдын сурәтдә дәрк едирләр ки, бәдии әсәр инсанын өз һәјатынын ин'икасыдыр. Даһа дәгиг дејиләрсә, өјрәнилән һәр бир әсәрин мүәллифи иҹтимаи проблемләри, ән актуал мәсәләләри бәдии јазыја чевирир. Шакирдләр бәдии әсәри охујанда иҹтимаи проблемләрин һәллиндә инсанын фәалијјәтинин бөјүк ролу олмасы һагда мәнтиги нәтиҹәјә ҝәлирләр. Һуманист тәрбијә үчүн бәдии әдәбијјат јахшы васитәдир. Бурада М. Горкинин сөзләри јада дүшүр: «Мәндә олан јахшы ҹәһәтләр үчүн китаблара миннәтдарам». Һәр бир бәдии әсәрин тәдриси заманы шакирдләр әсәрин мәзмунуну мәнимсәјир, тәһлил едиб нәтиҹә чыхарыр, мүхтәлиф мүһакимәләр јүрүдүр, әсәрдә ирәли сүрүлән идејаны дәрк едирләр.

Бу заман мәнфи сурәтләри, мүсбәт гәһрәманлары өз араларында, јашадыглары мүһитдә ахтарырлар. Һәтта мәнфи типин антиподуну мәсхәрәјә гојуб күлүрләр.

Орта мәктәбин әдәбијјат програмында «Китаби-Дәдә-Горгуд»дан бојлар, шифаһи халг әдәбијјатындан нүмунәләр, V синифдә М. Аразын «Мүһарибә олмаса», С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк», М. Рзагулузадәнин «Бабәкин анды», VII синифдә Н. Ҝәнҹәвинин «Једди ҝөзәл» әсәриндән «Хејир вә Шәр» һекајәси, VIII синифдә С. Ә. Ширванинин «Гафгаз мүсәлманларына хитаб», М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар» ше'ри, Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр» һекајәси, М. Шәһријарын «Азәрбајҹан», Р. Рзанын «Мән торпағам» ше'ри вә башга әсәрләрин тәдриси нәзәрдә тутулур. Ады чәкилән әсәрләри кечәркән шакирдләрдә инсанын ҹәмијјәтдә ролу, мүхтәлиф сосиал тәбәгәләр вә онларын бир-биринә мүнасибәти, мүхтәлиф әхлаги категоријалар һаггында мүәјјән тәсәввүрләр јаратмаға чалышырам. Әввәлҹә мәзмун вә идеја мәнимсәдилир, сонра исә тәһлил диспут-мүзакирә формасында кечир. Бу үсул даһа ҝөзәл нәтиҹәләр верир.

М. Аразын «Мүһарибә олмаса» ше'ринин тәдриси заманы шакирдләр ашағыдакы нәтиҹәләр чыхарырлар:

1. Мүһарибә гырғын, фәлакәт, јурд-јувасыз инсанлар, ата-анасыз галмыш ушаглар демәкдир.

2. Мүһарибә аҹлыг вә хәстәликләр ҝәтирир.

3. Мүһарибә инсаны ән ағыр сынаға чәкир. Удузан тәрәф вәтәнини итирмәк тәһлүкәси гаршысында галыр.

4. Мүһарибә олмаса, инсан азад јашајар, динҹ әмәклә мәшғул олар. Ушаглар исә хошбәхт оларлар.

Ше'р инсанлара фәлакәт ҝәтирән мүһарибә нифрәт һисси ојадыр, һәмчинин һазыркы вәзијјәтимиз һаггында шакирдләр бәлә ҝәнаәтә ҝәлирләр ки, әсрләр боју гоншулуг етдијимиз ерменилерин торпағымыза басғын етмәси, онун бир һиссәсини ишғал етмәси халгымызын һәјатыны сон дәрәҹә ағырлашдырмышдыр, доггуз илдир ки, мүһарибә әзаблары чәкирик.

VII синифдә Н. Ҝәнҹәвинин «Хејир вә Шәр» һекајәсинин тәдриси заманы «Хејирхаһлыг нәдир?», «Мүасир дөврдә хејир вә шәр гүввәләрә раст ҝәлинирми?» мөвзуларында диспут-мүзакирәләр кечирирәм. Нәтиҹәдә шакирдләр ашағыдакы фикирләри сөјләјирләр:

1. Башгасынын дәрдини баша дүшмәк, еһтијаҹы оланлара јардым ҝөстәрмәк, хејирли мәсләһәтләр вермәк, әтрафдакы инсанлара сәмими, дост мүнасибәти бәсләмәк хејирхаһлыгдыр.

2. Арамызда пахыллыг, гәддарлыг, јаланчылыг, ловғалыг, арагарышдырмаг, егоизм кими мәнфи кејфијјәтләрә малик инсанлар да вардыр.

3. Һазыркы дөврдә гүдрәтли дөвләт јаратмаг, милли бирлик вә һәмрә'јлик әлдә етмәк үчүн шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апармаг вәтәндашлыг борҹумуздур.

VIII синифдә С. Ә. Ширванинин «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'риндә гојулан мәсәлә инди дә актуалдыр. Башдан ајаға һуманист руһ ашылајан бу әсәрдә шаир зијалылары халгы маарифләндирмәк ишинә, тәһсилә ҹан јандырмаға чағырыр.

Шакирдлә иш заманы онлар фәаллыг ҝөстәрирләр. Шакирдләрдән бири белә бир суал верир:

—Нә үчүн С. Ә. Ширванинин дөврүндә мәктәбә, тәһсилә лагејд мүнасибәт варды? Халгын һакимләри она дүшмән идими?

Белә ҹаваб верирәм:

— О дөврдә халгын һакимләри мүстәгил дејилди. С. Ә. Ширванинин заманында савадлы, тәһсилли адамлар аз иди. Аз-чох охујан вар идисә, онлар да јалныз дини тәһсил ҝөрмүш адамлар иди. Дүнјәви елмләри тәдрис едән мәктәбләр чох аз иди. Ајдындыр ки, јалныз дини тәһсил ҝөрмүш адамлар тәрәгги һаггында дүшүнә билмәздиләр.

Әсәрә јекун вурараг мүасир һәјатымыздакы иҹтимаи проблемләрдән, мүстәгил дөвләтимизин дахили вә хариҹи сијасәтиндән, ҹәмијјәтдә ҝедән структур дәјишикликләри илә әлагәдар олараг тәһсилдә мејдана чыхан проблемләрдән сөз ачырам. Чалышырам ки, шакирдләрим ҹәмијјәтин һәјатында сабитлик јаранан заман һәр шејин, о ҹүмләдән, тәһсилин дә гајдаја дүшәҹәјини дәрк етсинләр.

М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар» ше'риндән данышаркән шаирин тәнгид етдији типләрин

Милләт нечә тарач олур, олсун,
нә ишим вар?
Дүшмәнләрә мөһтаҹ олур, олсун,
нә ишим вар?

идејасы илә јашајанларын о дөврдә олдуғу кими, инди дә иҹтимаи бәламыз олдуғуну дејирәм. Башга салырам ки,:

«Гој мән салим олум, ҹүмлә-ҹаһан
батса да батсын»,

гајәси илә јашајанлар халгын дүшмәнидир.

Изаһ едирәм ки, халгымызын ҝәләҹәкдә фираван јашамасы үчүн зәмин мәһз инди јарадылмалыдыр. Бунун үчүн дәрин билијә малик, зәнкин мә'нәвијјатлы, тәрәггипәрвәр адамлар јетишдирилмәлидир.

Ушаглар адәтән белә суаллар верирләр: — Ҹәмијјәтин һәр бир үзвүнүн савадлы олмасы, елми биликләрә ҹан атмасы ваҹибдирми? Ахы, һамы ејни зеһни габилијјәтә малик дејилдир?

Изаһ едирәм ки, һәр кәс јүксәк дәрәҹәдә савадлы ола билмәз. Бу ваҹиб дә дејилдир. Лакин әсл инсан олмаг, инсанлары севмәк, башгасынын әмәјини гијмәтләндирмәк вә бачардығы саһәдә намусла чалышыб ҹәмијјәтә хејир вермәк әсас әхлаги кејфијјәтләрдир.

Беләликлә, әдәбијатын тәдрисиндә шакирдләрә һәјат һадисәләрини дәрк етмәк, дүшүнмәк, тәһлил етмәк, нәтиҹә чыхармаг вәрдишләрини ашылајырам.

«АНАМЫН КИТАБЫ» ПЈЕСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Күлтәкин МЕҺДИЈЕВА,
Бабәк рајонундакы Вајхыр кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин јени програмларына әсасән X синифләрдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» пјесинин тәдриси чох тәгдирәлајиг вә кәрәклидир.

Бу әсәрин дәрсликләрдә өз әксини тапмасы мәни бир әдәбијјат мүәллими вә Мирзә Чәлилин минләрлә пәрәстишкарларындан бири кими даһа чох севиндирир.

Програмда «Анамын китабы»ндан әввәл, Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјаты, јарадычылығы, нәсри, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин тәдрисинә вахт ајрылдығындан пјесин өјрәнилмәсинә башларкән шакирдләр әдибин дили, јазы үслубу, ону һәмишә дүшүндүрән вә нараһат едән, елә бу ҹәһәтдән дә бүтүн әсәрләриндә апарычы хәтт дашыјан ана дилинә мүнасибәт барәдә мә'луматлара артыг јијәләнмиш олурлар.

«Анамын китабы» пјесинин тәдрисинә 3 саат вахт ајырырам. Бир сааты әсәрин охусуна—мәзмунуна, ики сааты исә тәһлилә верирәм.

Биринҹи саатда әсәрдән сечдијим бә'зи јерләри синифдә охутдуруб, шакирдләрин диггәтини әсәрин әсас һиссәләринә јөнәлдир вә бүтөвлүкдә охуну евә верирәм. Мәзмунун јахшы мәнимсәнилмәси үчүн шакирдләрә тапшырырам ки, әсәрин әсас вә көмәкчи сүжет хәтләрини мүәјјәнләшдирсинләр вә јазылы шәкилдә план гурсунлар.

Әсәрин тәһлили заманы она наил олмаға чалышырам ки, шакирдләр Ана образынын Азәрбајчаны, онун оғулларынын исә алдыглары тәһсиллә Анадан вә бир-бириндән узаг дүшмүш, парчаланмыш зијалылары тәмсил етдијини анласынлар. Зөһрәбәјим ананын оғулларындан бири Русијада, бири Иранда, бири исә Түркијәдә тәһсил алмыш вә һәр бири тәһсил алдығы өлкәнин дилини, кејимини, мәдәнијјәтини вә мә'нәвијјәтини әхз едиб Вәтәнә гајытмышдыр. Бу үч гардашын дүшүнҹә тәрзләри бир-биринә јад олдуғу үчүн сөзләри тутмур. Биринин данышдығы дили о бири анламыр. Бир-бирләринин елмини вә билијини бәјәнмирләр. Һәр бири ајрылыгда ана вә баҹысыны өз тә'сири алтына салмаға чалышыр.

Бу үч зијалы гардашын тимсалында Мирзә Чәлил XX әсрин әввәлләриндә али тәһсил көрмүш, Вәтәнин талејини башга бир өлкәнин әлинә вермәк истәјән вәтән оғулларынын дүшдүјү јанлыш јолу көстәрир.

Мәним фикримҹә, әсәрин ән дүшүндүрүҹү, ән габарыг мәгамларындан бири үчүнҹү мәҹлисдәки сензор Мирзә Ҹәфәрин гардашларын евиндә јохлама апардығы сәһнәдир. Она көрә дә тәдрис просесиндә пјесин бу парчасы үзәриндә хүсуси дајанырам. Шакирдләрә чатдырырам ки, бәдии әсәрдә бә'зән елә елементләр олур ки, илк бахышда бир о гәдәр дә диггәти ҹәлб етмир. Лакин мүәллиф бә'зән көзә о гәдәр дә тез чарпмајан бу кичик деталлардан бәдии васитә кими истифадә едәрәк өз фикрини чатдырыр. Белә үсуллардан бири Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» пјесиндә гардашларын сојадларыны билдирдикләри шәкилчиләрдир. Гејд етдијимиз сәһнәдә гардашларын кејимләриндә, нитгләриндә олан фәрг, онларын сојадларында да өзүнү көстәрир:

Рүстәм бәј—Рүстәм бәј Әбдүләзимов.

Мирзә Мәһәммәдәли—хәләфи Аға Әбдүләзим.

Сәмәд Ваһид—Әбдүләзимзадеји Сәмәд Ваһид.

Бу, садәҹә ад мәсәләси дејил. Өз көкүнә, тарихинә өкејлик, өз доғма атасындан имтина етмәк кими фаҹиәли бир мәсәләдир.

Бу сәһнәдә шакирдләрин диггәтини бир мәгама да јөнәлдирәм; һөкумәт бир аиләдә үч гардашын хариҹи өлкәдә тәһсил алыб гајытмаларындан вә ҹәмијјәти-хејријјә јаратмаларындан чох нараһатдыр.

Дөвләт нүмајәндәләри шүбһәләнирләр ки, гардашлар ҹәмијјәти-хејријјә ады алтында Вәтәнин азадлығы, мүстәгиллији уғрунда ишә башламыш, китаблар јазмыш, кизли тәблиғат апарараг Ваһид Азәрбајҹан јаратмагла чар һөкумәтинин әсарәтиндән гуртармаға чалышырлар. Бу сәбәбә дә онларын евләриндә ахтарыш апармаг гәрарына кәлирләр. Әсас тәблиғат мәнбәји китаб олдуғундан биринҹи јохлама да китаблардан башланыр. Јохланыш заманы мә'лум олур ки, Рүстәм бәјин китабларынын һамысы рус-түрк лүғәтләри; Сәмәд Ваһидин китаблары, өзүнүн дедији кими, «һәпси әш'ар», Мирзә Мәһәммәдәлинин китабларынын ҹәми күнүн тутулмасына һәср едилмиш китаблардыр. Драматург бу үч груп китабла да метофорик мә'на ифадә етмишдир. Белә ки, тәрҹүмәјә, чеврилмәјә хидмәт едән китаблар әслиндә чеврилмиш өвладларын өзләрини, «әш'ар»-лар дүшдүјү фаҹиәли вәзијјәти дәрк етмәдән сәнәтә үјуб лаүбли һәјат кечирмәни, күнүн тутулмасындан бәһс едән китаблар исә бу ҹүр оғуллар сајәсиндә күнәши тутулмуш вәтәни хатырладыр.

Ахтарыш заманы гардашларын Вәтән үчүн нә гәдәр дәјәрсиз бир варлыг олмаларыны, мә'насыз ишләрлә мәшғул олмаларыны Мирзә Чәлил бөјүк сәнәткарлыгла, ејни заманда, үрәк ағрысы илә ачыб көстәрмишдир.

«Анамын китабы»нда һөкумәтин гардашлар барәдә өзкә хәјалда олмасы Мирзә Чәлилин «Никаранчылыг» һекајәсиндәки мөвзу илә нә гәдәр үст-үстә дүшүр. Бу тәсадүфи дејил. Ч. Мәммәдгулузадә өмрү боју халгыны әсарәтдән хилас етмәк уғрунда чалышыб вә һәр һансы бир әсәриндә дә (һәҹмҹә кичик вә ја бөјүк олмасындан асылы олмајараг) дә бу мөвзуја тохунубдур.

«Никаранчылығ»ын мәзмунуну гысаҹа олараг шакирдләрә чатдырдыгдан сонра һәр ики әсәри бирләшдирән әсас хәттин һансы идеја олдуғуну евристик мүсаһибә јолу илә шакирдләрин өзләри тәрәфиндән мүәјјәнләшдирмәләринә наил олурам. Онларын ајры-ајрылыгда кәлдикләри гәнаәтләри ашағыдакы шәкилдә үмумиләшдирирәм:

I. Мирзә Чәлил бүтүн јарадычылығы боју Вәтәнинин зијалы өвладларыны Вәтән үчүн мүгәддәс бир иш уғрунда бирләшмәјә чағырыр;

II. Чар һөкумәти бу милләтин сојкөкүнә, ондакы гәһрәманлыг әзминә, азадлыг истәјинә бәләддир. Она көрә дә бу милләтин нүмајәндәләринин бир јерә јығышмаларындан бөјүк никаранчылыг кечирир. Сонда исә бу «јығынҹагларын» «даһа ваҹиб» мәсәләләр һәлл етдијини көрүб никаранчылыгдан гуртарыр. Мүстәмләкә дөврүндә формалашан бу «парчаланма» вә «мә'насызлашма» менталитети драматургу нараһат едән әсас мәсәләдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнү дә никаран сахлајан мәһз бу деформасијадыр. Драматургун «никаранчылығыны» мүасир дөврүмүзүн проблемләри илә әлагәләндирирәм. Чалышырам ки, онларда зијалылығын ән јүксәк көстәриҹисинин доғма вәтәнә, халга сәдагәтли мүнасибәт олмасы һиссини даһа да инкишаф етдирәм. Бу, инди Азәрбајҹан Республикасынын мүстәгиллик јолунда илк аддымлар атдығы бир дөврдә даһа ваҹибдир. Зијалылары милләтин әсәб нөгтәси адландырырлар. Она көрә дә зијалынын ҹәмијјәтдә мөвгеји, онун өз милләтинә јахынлығы, јад тә'сирләрдән узаг олмасы халгын талејиндә мүһүм рол ојнајыр.

«Анамын китабы» драмындакы һадисәләрин 1910-ҹу илдә баш вердији гејд едилсә дә, әсәрдә гојулан мәсәләләр бүтүн дөврләр үчүн актуалдыр. Шакирдләрә чатдырырам ки, бу күн дә бир груп Азәрбајҹан зијалысы, тәәссүф ки, халгымызын һәјатына јад идеолокијалар кәтирмәјә чалышыр вә әсәрдәки зијалылар кими милли тәмәлдән, милли көкдән узаглашырлар.

Ч. Мәммәдгулузадәнин ән бөјүк «никаранчылығы» «Анамын китабы»-нын сон сәһифәсиндә ифадә олунур. Әдиб финалда Зөһрәбәјимин дүшдүјү вәзијјәтлә әлагәдар олараг Вәтән оғулларыны ајыг олмаға чағырыр. Демәк истәјир ки, нә гәдәр Вәтән диридир, Вәтән һәлә дағылмајыб бирләшин, ајылын, сонра кеҹ олаҹаг.

Тәһлил заманы даһа бир мәсәләни шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: јазычынын чобанларын симасында садә зәһмәт адамларына олан рәғбәти. Драматург чобанларла али тәһсилли гардашлары үз-үзә гојур вә үстүнлүјү чобанлара верир.

Чобан Ҝәнбәрин «Биз чобаныг, дағды, дашды јеримиз» түркүсү нә гәдәр ахычы, лаконик, јадда галандыр. Өмрүнү дағда, дашда кечирән чобан өз дилинә, адәт-ән'әнәләринә даһа чох бағлыдыр. Мүәллиф бунунла һеч дә савадсызлығы тәблиғ етмир. О белә бир фикри чатдырмаг истәјир ки, инсаны өз. милләтиндән узаг салан јад тәһсилдәнсә, савадсыз олуб халг адәт-ән'әнәләрини горујуб сахламаг даһа јахшыдыр.

Сонунчу дәрсдә шакирдләрә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирәм:

1. Зәһрабәјим ананын дәрди нәдир?
2. Драматург атадан галма бәјазла (китабла) нә демәк истәјир?
3. Гардашлары бирләшмәјә гојмајан нәдир?
4. Әсәрин һансы һиссәси сизә даһа чох тә'сир етди, нијә?
5. Сизи гәлбән даһа чох ағрыдан һансы мәсәләдир?
6. Сиз Күлбаһарын јеринә олсајдыныз, гардашларынызы бирләшдирмәк үчүн нә едәрдиниз?
7. Ч. Мәммәдгулузадә өз фикрини чатдырмаг үчүн әсәрдә һансы үсул вә васитәләрдән истифадә едир?

Әсәрин сон саатынын суаллар үзрә гурулмасы мөвзунун нә дәрәҹәдә мәнимсәнилмәсини мејдана чыхарыр. Бу заман шакирдләр үчүн гаранлыг вә анлашылмаз галан јерләри мүәјјәнләшдириб, бир даһа ајдынлашдырмаға чалышырам. Онларын чәтинлик чәкдикләри мәсәләләри ајдынлашдырдыгдан сонра ујғун ев тапшырығы верирәм. Мәсәлән, әкәр шакирдләр мүәллифин истифадә етдији бәдии тәсвир васитәләрини дүзкүн анламамышдырса, бу һагда онлара изаһат вердикдән сонра «Әдәбијјат нәзәријјәси»ндән мүвафиг бәһсләрин охунмасыны вә онларын әсәрдә тапылмасыны тапшырырам. Ев тапшырыгларына, бир гајда олараг, јазылы ҹаваб вермәләрини тәләб едирәм. Чүнки бу, шакирдләрин мәс'улијјәтини вә јазылы нитгини хејли инкишаф етдирир.

ФЕ'ЛДӘ МОРФОЛОЖИ ОМОНИМЛИК ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ БАРӘДӘ

Зејнәб МУСАЈЕВА,
Биләҹәди рајонундакы Ваһид Әзизов адына 30 сајлы мәктәбин мүәллими.

Тәҹрүбәмдән јәгин етмишәм ки, фе'лин тәдрисиндә бир чох чәтин мәгамлар, долашыг кечидләр вар ки, мүәллим јалныз әзбәрчиликдән гачмагла, шүурлулуғу тә'мин етмәклә чәтини асанлашдыра, долашыг кечидләри аша биләр. Мүхтәлиф чәтинликләр ичәрисиндә **фе'л шәкилчиләринин омонимлији** хүсуси јер тутур. Әкәр мүәллим һәр шәкилчинин грамматик вә лексик мә'на әламәтләрини мүгајисәли өјрәтмәјин ҝәрәклијини нәзәрә алмаса, садәҹә, шәкилчиләри әзбәрләтмәклә кифајәтләнсә, нәјисә өјрәтмәк әвәзинә, гарышыг, хаотик бир системсизлик јарадар вә һеч нә өјрәдә билмәз. Мәсәлән, фе'лләә бағлы хүсуси ролу олан **-дыр** вә **-ын** шәкилчиләринә бу ҹәһәтдән нәзәр салаг:

Әввәлҹә **-дыр шәкилчисинин** морфолоҝијада дашыдығы функсијалара фикир верәк: а) хәбәр шәкилчисидир (китабдыр, көзәлдир, бешдир); б) шәхс шәкилчисидир (данышаҹагдыр, кәлибдир, алмалыдыр); в) тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдән шәкилчиләр (утандырмаг, өлдүрмәк, сәсләндирмәк); г) иҹбар нөв шәкилчисидир (јаздырмаг, әкдирмәк, кәтиртдирмәк, поздурмаг) вә с.

-ын шәкилчиси: а) јијәлик һал шәкилчиси кими (китабын чилди, дәфтәрин вәрәги); б) мәнсубијјәт шәкилчиси кими (сәнин китабын, сәнин дәфтәрин); в) фе'лдән исим дүзәлдир (**Әкин** баша чатды. **Бичин** јенинә башланыб); г) гајыдыш нөв шәкилчисидир (Ушаг кејинди); ғ) мәҹһул нөв шәкилчисидир. (Мејвә **алынды.** Гонаглар јола **салынды).** вә с. Көрүндүјү кими, тәкчә форманы әсас көтүрмәк шакирди чаш-баш салар. Һәр бир шәкилчи сөздә, сөз исә ҹүмләдә реаллашыр вә мүәјјән лексик-грамматик мә'нанын дашыјыҹысына чеврилир. Буну мүәллим һәр ан нәзәрә алмалы вә шакирдә дә анлатмалыдыр ки, о һәмишә көклә шәкилчи артырылдыгдан сонраки һиссә арасында фәрги, јә'ни шәкилчинин јаратдығы фәрги билмәлидир. Мәсәлән, **«Әкин** баша чатды» вә «Кәндин кәнарындакы саһәни **әкин»** ҹүмләләриндәки «әкин» морфеми ејни грамматик мөвгедә дејил. Шакирд мүшаһидә едир ки, биринчи ҹүмләдә «әк» (мәк) иши, һәрәкәти илә бағлы аддан (исимдән) сөһбәт кедир. Демәли, -ин фе'лдән исим дүзәлдиб. Икинчи ҹүмләдә исә исимдән сөһбәт кедә билмәз. Һаггында сөһбәт кедән сөз һәрәкәт билдирир, демәли, фе'лдир, -ин исә һәрәкәтин икинчи шәхсин тәки тәрәфиндән јеринә јетирилдијини ифадә едир, она көрә дә шәхс шәкилчисидир.

Шакирд һәм дә һансы грамматик катеғоријанын һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдуғуну мәнимсәмәлидир. Әкәр о, шәхс шәкилчиләринин фе'лә мәхсус олдуғуну билирсә, исмә артырылан шәкилчиләрә формал охшарлығына көрә (дејәк ки, **сәнин дәфтәрин)** шәхс шәкилчиси демәз вә с.

Бәлкә дә, фе'лә аид елә шәкилчи јохдур ки, башга бир шәкилчи илә омоним олмасын. Мән тәдрисдә буну һәмишә нәзәрә алыр вә мүхтәлиф иш нөвләриндән истифадә едәрәк охшар ваһидләрин дәјишик салынмасынын гаршысыны алырам. Белә иш нөвләриндән бири дә ујғун ҹәдвәлләрин һазырланмасыдыр. Онлардан биринә нәзәр салаг.

Шәкилчи	Лексик-грамматик вәзифәләри	Нүмунәләр
1		
-ма, -мә	а) Инкар шәкилчисидир б) Фе'лдән исим дүзәлдир в) Мәсдәр шәкилчисидир	Дедим ки, гатығы **сүзмә.** **Сүзмә** чох дадлы иди Онун бу күн **кәлмәси** көзләнилир
-ды, -ди, -ду, -дү	а) Шүһуди кечмиш заман шәкилчиси кими б) һекајә шәклинин шәкилчиси кими	**данышды, кәлди, охуду, күлдү** **данышаҹагды, кәлирди, охумушду, күлүрдү**
-мыш, -миш, -муш, -мүш	а) нәгли кечмиш заман шәкилчиси б) Рәвајәт шәклинин шәкилчиси в) Фе'ли сифәт шәкилчиси	**Чағырмышдыр** **Чағыраҹагмыш** **јазылмыш** мәктуб
-ыр, -ир, -ур, -үр	а) Тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдир б) индики заман шәкилчиси в) Фе'лдән исим дүзәлдир	**Тапдығымы итирдим** Кәндә **кедирик** **Кәлир** әлдә едә билмәдик
-ар, -әр	а) Фе'лдән сифәт дүзәлдир б) Тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдир в) Гејри-гәти кәләҹәк заман шәкилчисидир. г) Сифәтдән фе'л дүзәлдир	јанар дағ **чыхармаг, гопармаг** **аларлар, данышарлар** **бозармаг, көјәрмәк**
-аҹаг, -әҹәк	а) Гәти кәләҹәк заман шәкилчисидир б) Фе'ли сифәт шәкилчиси в) Фе'лдән сифәт дүзәлдир	**кәләҹәкдир** өлкәмизә **кәләҹәк** гонаг **Јанаҹаг** гуртарды. **Сығынаҹаг** тапдылар

Фе'лин тәдрисиндә шакирдләрин нисбәтән чәтин мәнимсәдији мөвзулардан бири дә «Фе'лин грамматик мә'на нөвләри»дир. Бәри башдан ону дејим ки, педагожи елмләр намизәди Акиф Мәммәдовун белә бир ирады илә мән дә разыјам ки, бу термин дүзкүн дејил. А. Мәммәдов VI синифләр үчүн «Түрк дили» дәрслијинин мүәллифи, педагожи елмләр доктору, профессор Бәшир Әһмәдовла мусаһибәдә бу мәсәләни әсасландырдығындан («Ана сөзү», 1996, № 2) әлавә сөз демәјә еһтијаҹ дујмурам.

Бир нечә иллик тәчрүбәмдән јәгин етмишәм ки, бу мөвзунун тәдрисиндә шакирдләрин конкрет олараг гаршылашдығы чәтинликләр ашағыдакылардыр:

1. Шакирдләр бә'зән грамматик нөвүн мә'на чәһәтинә алданырлар. Мәсәлән: а) Онлар «мәчһул фе'лләрдә иш көрән мә'лум олмур» тезисиндән чыхыш етдикдә, јалныз буну әсас көтүрдүкдә «Сәнкәр әскәрләр тәрәфиндә газылды» чүмләсиндәки фе'лин (газылды) мәчһул нөвдә олмасы илә «барышмырлар», ахы, онлара көрә, бурада иш көрән мә'лумдур. б) «Гајыдыш нөвдә олан фе'лләр иш көрәнин иши өз үзәриндә ичра етдијини билдирир» һөкмүнә «әсасланыларағ» белә һесаб едилир ки, «Күн чыхды» типли чүмләләрдә фе'л (чыхды) гајыдыш нөвдәдир, чүнки «чыхмаг» ишини күн өз үзәриндә ичра едир. в) Биркәлик фе'лләр һаггында верилән «һәрәкәт бир нечә иш көрән тәрәфиндән үмумиликдә (бир истигамәтдә) ичра едилир» мә'луматы биртәрәфли олдугда шакирдләр дүшүнүрләр ки, «Ушаглар гачдылар» чүмләсиндәки «гачдылар» фе'ли дә биркәлик нөвдәдир, чүнки һәрәкәт ушаглар тәрәфиндән үмумиликдә јеринә јетирилир.

2. Чәтинликләрдән бири дә бүтүн нөв шәкилчиләринин бу вә ја дикәр функсијалы шәкилчи илә омонимлијидир. Мәсәлән:

а) **-дыр, -дир, -дур, -дүр** (ичбар нөв, тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдән, шәхс вә хәбәр шәкилчисидир).

б) **-ын, -ин, -ун, -үн** (мәчһул нөв, гајыдыш нөв, фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчидир).

в) **-ил, ил, -ул, -үл** (мәчһул нөв, гајыдыш нөв, шәхссиз нөв шәкилчисидир).

г) **-ыш, -иш, -уш, -үш** (гарышыг нөв, биркәлик нөв, фе'лдән исим дүзәлдән вә с.).

Белә һесаб едирәм ки, јухарыда кестәрдијим һәр ики чәтинлији арадан галдырмаг үчүн грамматик мә'на нөвләринин тәдрисиндә **үч әсас мәсәләјә** фикир вермәк лазымдыр:

1) һәр бир грамматик нөвүн спесифик мә'на әламәтинә. Мәсәлән, мәчһул нөвдә иш көрән мә'лум дејил, гарышыглыг нөвдә һәрәкәт бир нечә субјект тәрәфиндән гаршыгаршыја јеринә јетирилир вә с.

2) һәр нөвүн һансы шәкилчиләрлә вә ја шәкилчи илә дүзәлмәсинә.

3) Тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'лдән јараныб өзүнүн нечә олмасына. Мәсәлән, мәчһул фе'лләр тә'сирли фе'лләрдән јараныб, тә'сирсиз олур; шәхссиз нөв фе'лләр тә'сирсиз фе'лләрдән јараныб тә'сирсиз олур; Ичбар фе'лләр тә'сирли фе'лләрдән јаранып вә тә'сирли олур вә с. Башга сөзлә, һәр бир грамматик нөвүн бу үч әламәти комплекс һалда, мүгајисәли вә әлбәттә, шүурлу шәкилдә өјрәдилмәлидир. Әкәр шакирд, дејәк ки, ичбар нөвүн анчаг һансы шәкилчи илә јаранмасыны билирсә, тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдән -дыр шәкилчиси илә ону дәјишик салачаг. Демәк, о, ичбар фе'лләрин дикәр ики әламәтини дә (тә'сирли фе'лләрдән јаранмасы вә һәрәкәтин бир субјект васитәсилә башгасына көрдүрүлмәси) һөкмән нәзәрә алмалыдыр. **Диллләндирдиләр** фе'ли ичбар нөвә тәкчә шәкли әламәтинә көрә охшајыр. Анчаг јухарыда гејд етдијимиз дикәр ики әламәт бурада јохдур. Бундан сонра шакирдин диггәтини һәмин сөздә -дир шәкилчисинин вәзифәсинә јөнәлтмәк олар. Шакирдләрә дил һаггында бә'зән һөкмләр дә өјрәтмәк олар. Мәсәлән: ичбар нөв фе'лләр тә'сирсиз фе'лләрдән јаранмаз; биркәлик нөв фе'лләр тә'сирсиз фе'лләрдән јараныб, тә'сирсиз олур вә бунун әкс һалы мүмкүн дејил вә с.

Јухарыда гејд етдијимиз әсас әламәтләрлә јанашы, дикәр әламәтләрә дә диггәти јөнәлтмәк јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, мәчһул вә шәхссиз нөв фе'лләрин әввәлинә «ким тәрәфиндән?» суалыны артырмаг мүмкүндүр. Бу әламәт шакирдә һәмин нөвләрлә шәкилчиси ејни олан (-ыл) гајыдыш нөвү асанлыгла фәргләндирмәјә көмәк едәчәк.

Бәһс етдијим проблемлә бағлы истифадә етдијим методларын шәрһи илә фикрими әсасландырмаға чалышачағам. Мәчһул вә шәхссиз нөвләрин тәдриси тәчрүбәсиндән ајдын олур ки, бу нөвләрин һәр икисинин шәкли әламәтинин (-ыл шәкилчиси илә дүзәлирләр) вә мә'на чәһәтинин (һәр икисиндә һәрәкәти ичра едән мә'лум дејил) ејнилији хејли чәтинлик јарадыр. Үстәлик һәр ики фе'лин әввәлинә «ким тәрәфиндән?» суалыны артырмаг мүмкүндүр вә һәр икиси тә'сирсиздир. Бәс онда онлары нечә фәргләндирмәли? Демәк, «көмәјә» јухарыда гејд етдијим әламәти—тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'лдән јаранмасыны чағырмаг лазымдыр: тә'сирли фе'лдән јаранырса, мәчһул, тә'сирсиз фе'лдән әмәлә кәлибсә, шәхссиз нөвдәдир. Дејәк ки, шакирд «Ичласда чидди бир мәсәләјә бахылды» чүмләсиндәки фе'лин һансы нөвдә олмасыны мүәјјәнләшдирмәк истәјир. Мүәллим ону аддым-аддым мәтләбә јахынлашдырыр:

I аддым—-ыл фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчидир. Ону да гејд едим ки, фе'лләрдә шәкилчинин лексик вә ја грамматик олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн онлардан сонра мәсдәр шәкилчисини артырмаг лазымдыр; мүмкүндүрсә, һәмин шәкилчи лексик, мүмкүн дејилсә, грамматикдир.

II аддым—Бәс бу нә шәкилчисидир? Гајыдыш, мәчһул, ја шәхссиз нөв? Шәкли әламәт (шәкилчи) һәлә һеч нә демир, чүнки бу шәкилчи һәр үч нөвдә ишләнир. Мүгајисә апарылыр: гајыдыш нөв фе'лләрдән фәргли олараг бурада иш көрән мә'лум дејил вә һәр ики фе'лин әввәлинә «ким тәрәфиндән?» суалыны артырмаг олур. Демәли, ја мәчһул, ја да шәхссиз нөвдәдир.

III аддым—шакирдә хатырладылыр ки, мәчһул фе'лләр тә'сирли, шәхссиз фе'лләр исә тә'сирсиз фе'лләрдән јаранып вә һәр икиси тә'сирсиз олур. Әламәт тәтбиг едилир: -ыл шәкилчисинин артырылдығы «бах» фе'ли дә, «бахылмаг» фе'ли дә тә'сирсиздир. Демәли, тәһлилә чәлб едилән фе'л шәхссиз нөвдәдир.

Бу методу гаршылыг вә биркәлик нөв фе'лләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә дә тәтбиг етмәк олар. «Ушаглар бағчанын һәјәтиндә гачышырлар» чүмләсиндәки фе'л һансы нөвдәдир?

I аддымда шакирд белә бир мәсәләни мүәјјәнләшдирир: -ыш фе'лдүзәлдән шәкилчидирми? Ахы бу шәкилчи исим дә дүзәлдә билир. Чаваб мүсбәтдир, чүнки «гач»(маг)—«гачыш»(маг). Әкәр -ыш исимдүзәлдән олса иди (Гачыш баша чатды) она мәсдәр шәкилчиси артырмаг олмазды.

II аддымда -ыш шәкилчисинин гаршылыг вә ја биркәлик нөв шәкилчиси олмасы мүәјјәнләшдирилир. Чүнки фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчи кими бу шәкилчинин башга функсијасы јохдур. Мүгајисәләр апарылыр, фәргли чәһәтләр өнә чәкилир: дигәт мә'наја јөнәлир—һәрәкәт бир нечә ушаг тәрәфиндән биркә, үмумиликдә јеринә јетирилир. «Гачышырлар» тә'сирсиз фе'лдән әмәлә кәлиб, өзү дә тә'сирсиздир—һәр ики әламәт биркәлик нөвә аиддир.

Јухарыда гејд етдијимиз үч әсас әламәтә истинад етдикдә ајдын олур ки, «Күн чыхды» типли чүмләләрдә «чыхды» фе'ли нијә гајыдыш, «Ушаглар гачдылар» чүмләсиндә «гачдылар» нијә биркәлик нөв сајылмыр. Демәли, хүсуси шәкли әламәти олмајан, хүсуси нөв шәкилчиси гәбул етмәјән фе'л һансы әламәти дашыјырса, дашысын мә'лум нөвдәдир. Лакин бә'зән елә һал да олур ки, нөвүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә нә шәкилчи, нә тә'сирли-тә'сирсизлик көмәјә чатмыр, онда үмид мә'наја галыр: «Күл ачылды» вә «Гапы ачылды» чүмләләриндәки «ачылды» фе'линдә олдуғу кими. Мәсәлә ондадыр ки, бу фе'лләрин һансы грамматик нөвә аид олмасы чүмләдә реаллашыр. Она көрә дә белә һесаб едирәм ки, морфоложи тәһлилә чәлб едилмиш сөзләри чүмлә дахилиндә вермәк лазымдыр. Өзүм һәмишә белә едирәм.

Фе'лин грамматик мә'на нөвләринин тәдрисинә ајрылмыш сон сааты тәкрара ајырыр вә һәмин дәрсдә ашағыдакы иш нөвләриндән дә фајдаланырам:

а) Шакирдләри дәрсликдә олан вә өзүмүн тәртиб етдијим чалышмалар үзәриндә ишләдирәм;

б) Мүхтәлиф фе'лләрин чүмлә дахилиндә морфоложи тәһлили апарылыр;

в) Мүхтәлиф чәдвәлләрин долдурулмасы. Белә чәдвәлләрдә, тутаг ки, фе'лин грамматик мә'на нөвләри мүгајисә едилир. Чәдвәлдә дөрд сүтун ајрылыр. Биринчи сүтунда нөвүн ады, икинчи сүтунда һәр нөвүн мә'на әламәти, үчүнчү сүтунда шәкилчиси, дөрдүнчү сүтунда исә тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'лдән јаранмасы вә өзүнүн нечә олмасы әксини тапыр.

ТЕХНИКИ АЛИ МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ

Р. НОВРУЗОВ,
Азәрбајҹан Техники Университети, Азәрбајҹан дили кафедрасынын мүдири.

Республикамызын али мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдрисинә әсримизин 20-ҹи илләриндән башланылса да, техники али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә бу фәннин өјрәдилмәси сон 10 илә тәсадүф едир. Доғрудур, рус дилинин һекемон олдуғу 50-ҹи илләрдә дә ваҹиб дөвләт тәдбиринә тәшәббүс көстәриләрәк рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дили дәрсләри кечилмиш, лакин гыса мүддәтдән сонра иш јарымчыг галмыш вә бундан дилимизи өјрәнмәк истәјән минләрлә али мәктәб тәләбәси зијан чәкмишдир. Һәгигәтән, биз инди дә техники али мәктәбләрин рус бөлмәләрини әввәлләр битирән елә танынмыш мүтәхәссисләрә раст кәлирик ки, онлар Азәрбајҹан дилини пис билмәләрини өзләринә гәбаһәт сајырлар. Сөзсүз ки, вахтилә көрүлән тәдбир јарымчыг галмасајды, бу ҹүр вәзијјәт јаранмазды.

Нә јахшы ки, инди бүтүн техники али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дили тәдрис едилир. Бу јахынларда исә диссертант вә аспирантлардан Азәрбајҹан дилиндән имтаһан көтүрүлмәси, хариҹи тәләбәләрә Азәрбајҹан дилинин өјрәдилмәси һаггында гәрарлар верилмишдир. Артыг техники али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси, бу ишин али мәктәб вә факултәләрин профилинә ујғунлашдырылмасы саһәсиндә хејли мүсбәт тәҹрүбә газанылмыш, али мәктәбләр арасында тәҹрүбә мүбадиләләри апарылмыш, елми-әмәли конфранслар кечирилмишдир. Мүстәгиллијимизә, сон илләр республикамызын һәјатында баш верән јениликләрә ујғун олараг програмларын тәкмилләшдирилмәсинә, хүсусилә иллүстратив материалларын һәјатын тәләбләринә ҹаваб вермәсинә диггәт артырылмышдыр.

Бунунла белә, техники али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдриси илә бағлы өз һәллини көзләјән проблемләр һәлә аз дејил. Бунлардан ән ваҹиби мәсәләнин рус бөлмәләринин тәдрис планларындакы индики гојулушу, фәннә верилән саатлар, мәгбул вә имтаһанларын гәбулу илә бағлыдыр. Гәрибә дә олса, кечмиш илләрлә (лап совет вахты илә дә) мүгајисәдә бу мәсәләјә мүнасибәтдә керилик јаранмыш, бир вахтлар 210 саата кечилән Азәрбајҹан дили үч-дөрд илдә 175—140—123 саата ендирилмишдир. Кечән илә (1996—97) гәдәр I—II курсларда тәдрис олунан бу фәннин инди анҹаг I курсларда кечилиб тамамланмасы нәзәрдә тутулмушдур. Фикримизҹә, бурада нормал олмајан вәзијјәт өзүнү көстәрмәкдәдир. Мүгајисә үчүн дејәк ки, Азәрбајҹан Техники Университетинин рус бөлмәси үзрә I курсларда 12—13 фәнн кечилир вә бунларын ичәрисиндә Азәрбајҹан дили саатларын сајына көрә ахырынҹы јердә дурур, һәм дә Азәрбајҹан дилиндән башга, дикәр фәнләрин тәдриси јухары курсларда да давам етдирилир. Истәрдим ки, фикрим башга фәнләрин әһәмијјәтини азалтмаг кими јох, Азәрбајҹан дили дәрсләринин—тәләбәләрин техники дилини инкишаф етдирмәк вәзифәсини нечә јеринә јетирмәси бахымындан баша дүшүлсүн. Әкәр I курс тәләбәләри һәлә әсас ихтисас фәнләрини кечмир вә һәмин фәнләрин тәдриси, һәмчинин бу фәнләрин рус дилиндә ишләнән терминләри илә танышлыг јухары курсларда нәзәрдә тутулурса, онда һансы ихтисас, гаршылыглы дил базалары әсасында Азәрбајҹан дилинин техники терминолокијасыны өјрәтмәкдән сөһбәт кедә биләр? Бу ҹәһәтдән биз башга өлкәләрин техники али мәктәбләрининин тәҹрүбәсинә дә истинад едә биләрик. Мәсәлән, Түркијәнин

техники али мәктәб вә факултәләриндә, һәтта түрк дили бөлмәләриндә дә (јә'ни биздәки Азәрбајҹан бөлмәләри кими) түрк дили 4 ил тәдрис олунур. Јә'ни мәсәләнин һәлли биздәкиндән тамамилә фәрглидир. Рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дили тәдриси нәзәрә алынмаса, техники али мәктәб вә факултәләрин Азәрбајҹан бөлмәләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси сыфыр вәзијјәтиндәдир. Түркијә техники али мәктәбләриндә түрк дилиндән фәргли олараг, бизим техники али мәктәбләрин Азәрбајҹан бөлмәләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси барәдә һеч дүшүнүлмәдијини көрәрик. Доғрудур, бә'зи али мәктәбләрдә дахили имканлар һесабына нитг мәдәнијјәти кечилир. Лакин бу мәсәләнин әсаслы һәлли дејил. Јә'ни бурада да көтүр-гој едилмәли мәсәләләр вар. Белә ки, әкәр али мәктәбин гаршысында һәртәрәфли инкишаф етмиш, камил мүтәхәссисләр јетишдирмәк дурурса, онда бунун бир атрибуту да зәнкин нитг мәдәнијјәти габилијјәтинин јарадылмасы дејилми? Кәрәк техники али мәктәб мә'зуну тәкҹә өз ихтисасыны, халгымызын тарихини, фәлсәфәсини дејил, һәм дә нитг мәдәнијјәтини, нитг услубуну да билсин, савадлы јазы вә данышыг вәрдишләри газансын. Бунун үчүнсә, мәсәләнин дөвләт сәвијјәсиндә һәлли тәләб олунур. Јахшы оларды ки, Тәһсил Ганунуна ујғун олараг бакалавр тәдрис планларына мәдәнијјәтшүнаслыг, психолокија фәнләри кими, нитг мәдәнијјәти фәнни дә салынсын?

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә тәләбәләрин Азәрбајҹан дилиндән билик критеријасы исә нечә илләрин ән'әнәсинә көрә анҹаг мәгбулла гејд олунур. Лакин ачыг демәк лазымдыр ки, индики тәләбәнин психолокијасы анҹаг имтаһан олан фәнләрә һазырлашмаг үзәриндә көкләнмишдир. Она көрә дә фәннин бизим нәзәрдә тутдуғумуз кејфијјәтинә наил олмаг истәјириксә, онда һеч олмазса, курсун јекунунда имтаһан гәбулу һаггында дүшүнмәк лазымдыр.

Азәрбајҹан республикасынын президенти Һ. Әлијевин бу јахынларда али мәктәбләрә гәбул едилән тәләбәләрлә көрүшүндә дилимиз һаггында дедији мүдрик сөзләр нәинки ана дилинә лагејд јанашанлара, бу дилдә данышмаг истәмәјән дөвләт адамларына, хариҹдәки сојдашларымыза тә'нәдир, ејни заманда дилимизин али мәктәбләрдә тәдрис олунмасы програмыдыр, көстәришдир. Бир сөзлә, дилә мүнасибәт кәрәк һеч заман көһнәлмәсин, онун проблемләри һәмишә биринҹи олсун.

Республикамызын мүстәгиллији илә бағлы али тәһсилин структурунда баш верән јениликләр дил сијасәтинә дә аиддир. 10—12 ил әввәлә гәдәр рус дилиндә һазырланан вә мүасир дөврүн тәләб етдији бир чох мүтәхәссисләрин суверен республикамызын техники али мәктәбләриндә өз ана дилиндә, рус бөлмәләриндә охујанларын исә Азәрбајҹан дилини өјрәнмәклә һазырланмасы күнүн тәләбидир. Дәнизчилик, авиасија, дәмир јол, полис, һәрби вә с. саһәләрдә милли кадрларын ана дилиндә һазырланмасы еһтијаҹы бу саһәләр үзрә Азәрбајҹан дилиндә техники әдәбијјатын, хүсусилә техники лүғәтләрин нәшрини, рус дилиндә тәһсил аланлара Азәрбајҹан дилинин јени истигамәтдә тәдрисини тәләб едир. Бу тәләб рус тәһсилли аспирант вә диссертантлара да аид олдуғу үчүн инди онлардан Азәрбајҹан дили имтаһанынын гәбулу тамамилә дүзкүн гәрардыр. Һәгигәтән, елә аспирант вә диссертантлар вар ки, өз ихтисаслары саһәсиндә мүкәммәл тәһсил алсалар да, Азәрбајҹан дилини пис билир, кичик, садә мәтнләри белә дилимизә чевирә билмирләр. Бу вәзијјәт аспирант вә диссертантлар үчүн Азәрбајҹан дили курсларынын тәшкилини, техники дили јахшы билән мүәллимләрин бу курсларда дәрс апармаға ҹәлб олунмаларыны тәләб едир. Анҹаг бундан сонра һәмин аспирант вә диссертантлардан милли алим көзләмәк олар.

Азәрбајҹан дили вә техники дил. Бизҹә, техники али мәктәбләрдә бу ики термини бир-бириндән ајырмаг олмаз. Чүнки һәр һансы техники ихтисаса јијәләнән мүтәхәссис дилимизин грамматик гајдалары илә бирликдә техники терминолокија вә терминләрә дә јијәләнмәли, хүсусилә јазылы нитгиндә, тәрҹүмә

саһәсиндә бунлардан лазымынча истифадә етмәји бачармалыдыр. Лакин буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дилимизин техники лексикасы тибб, игтисадијјат, кәнд тәсәррүфаты вә с. саһәләрә нисбәтән аз ишләнмиш, һәлә лазыми терминоложи фонд јарадылмамышдыр. Доғрудур, һәлә 50—60-чы илләрдә вә гисмән дә сон заманлар бу саһәдә мүәјјән иш көрүлмүш, хејли терминләр лүғәти һазырланмышдыр. Лакин һәмин лүғәтләр тәрчүмә лүғәти олмуш, чохдан һазырлананлар көһнәлмиш, бир һиссәси дә тез-тәләсик һазырландығындан гәрибә сәсләнән тәрчүмәләр едилмишдир. Мәсәлән: **звенс — манга (говшаг, бәнд әвәзинә), выталкивател—басыб чыхаран (итәләјичи әвәзинә), печ—очаг (соба әвәзинә), аварија—аварија (гәза әвәзинә), горныј комбајн—дағ комбајны (мә'дән комбајны әвәзинә), горелка—чыраг (одлуг әвәзинә)** вә с. Бу кими гүсур вә чәтинликләри арадан галдырмаға көмәк мәгсәдилә университетимизин бу сәтирләри мүәллифи дә дахил олан бир груп әмәкдашы бејнәлхалг стандартлара ујғун русча-инкилисчә политехник лүғәтин сөзлүјү әсасында «Русча—азәрбајчанча изаһлы политехник лүғәт» (90 мин сөз) ишләјиб һазырламышдыр. Бу лүғәтдә терминләрин бөјүк әксәријјәти илк дәфә дилимизә чеврилмиш вә бүтүн терминләрин әсаслы шәрһи верилмишдир. Лакин чох тәәссүф ки, бу лүғәтин нәшри мәсәләси илә әлагәдар 1990-чы илдән бәри ашағы органлардан тутмуш Президент Апаратына гәдәр јазылан мәктублар, дөјүлән гапылар гуру вә'дләрдән башга һеч бир нәтичә вермәмишдир. Һалбуки лүғәтләр, хүсусилә изаһлы лүғәтләр тәкчә масаүсту китаблар дејил, китаблар китабыдыр. Һәр чүр елми информасијанын ачарыдыр. Лүғәтләр олмадан техники дәрсликләрин јазылмасы чох чәтиндир.

Лүғәтләрлә бағлы бир мәсәләни дә гејд етмәк истәрдим. Сон заманлара гәдәр техники тәрчүмә лүғәтләри ихтисасла алимләр вә Нәсими адына Дилчилик Институтунун әмәкдашлары тәрәфиндән бирликдә һазырланырды. Бу о вахт иди ки, техники али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили кафедралары јох иди. Инди белә кафедралар олдуғу үчүн бу лүғәтләр техники али мәктәбләрдәки ихтисас кафедралары илә Азәрбајчан дили кафедраларынын әмәкдашлығы илә һазырланмалыдыр.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дили грамматикасынын өјрәдилиб-өјрәдилмәмәси дә бә'зән мүбаһисәјә сәбәб олур. Бә'зиләри дејирләр ки, тәләбәләрә анчаг нитг вәрдишләри ашыланмалыдыр. Бу, доғрудур. Лакин нәзәрә алынмыр ки, дилимизин грамматикасыны өјрәнмәдән бунлара наил олмаг чәтиндир. Әслиндә грамматика дилин барометридир, о, дили чилалајыр, һәр чүр кәлә-көтүрү низамлајыр. Мәсәлән, дејәк ки, «Орада **белә сөзләр** вар», «Инди республикамызда **јени али мәктәбләр фәалијјәт көстәрирләр», «һардаса,** ајын 5-дә көрүшәрик», **«һансы ки,** бунлар барәдә мән көстәриш вермишдим» кими мәтбуатда радио вә телевизијада раст кәлдијимиз чүмләләр мәһз грамматиканы билмәмәкдән, рус дили гајдаларыны дилимизә зорла пәрчимләмәкдән доғур. Грамматиканы бу чәһәтдән нәзәрдән салмаг истәјәнләрә ән сәрраст чавабы рус әдәби дилинин баниси М. В. Ломоносов вериб. Грамматик гурулушу ше'рдән дә тәләб едән алим чох образлы шәкилдә демишдир: «Грамматикасыз поезија пәлтәкдир».

Харичи тәләбәләрин республикамызын али мәктәбләриндә охумаға һазырланмалары барәдә дә бир нечә сөз демәк истәјирәм. Тә'лим дили бахымындан бу иш дә, әсасән, совет вахтында олдуғу кимидир. Јә'ни харичиләр али мәктәбләримиздә охумаға рус дилиндә һазырланыр. Чүзи јенилик будур ки, Түркијә вә Ирандан кәләнләрин бир һиссәсинин һесабына 1—2 Азәрбајчан групу јарадылыр. Биз, әлбәттә, рус дилиндә тәһсилә гаршы дејилик. Лакин нә үчүн бурада үстүнлүк Азәрбајчан дилиндә тәһсилә верилмәсин вә харичиләр өз өлкәләринә охудуглары өлкәнин дилини, дүнјада 48 милјонлуг бир халгын данышдығы Азәрбајчан дилини билмәклә, һәм дә бу дилин гоһум олдуғу түркдилли халгларын дилләрини дә өјрәнмәјә имкан газанмагла гајытмасынлар? Республикамыза, әсасән, Шәрг өлкәләринин кәнчләри кәлир вә кәнчләр Азәрбајчан дилини өз вәтәнләри илә бир чоғрафи мәканда мәскунлашан, дин, адәт вә ән'әнә, тарихи кечмиш, һәтта дил әлагәләринә көрә онлара јахын олан бир халгын дили кими өјрәнмәјә хүсуси һәвәс көстәрирләр.

Техники али мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили програмларында, хүсусилә дидактик вә оху материалларынын мәзмунунда јениләшмә кетмәлидир. Бу чәһәтдән һазырда тәләбәләрин ихтисаслары илә әлагәдар мәтнләр, лүғәт вә әдәби-бәдии материаллар үзәриндә иш апарылса да, бунлары кифајәтләндиричи сајмаг олмаз. Кәрәк суверенлијимиз, халгымызын тарихинә вә әдәбијјатына, дини адәт вә ән'әнәләринә јени бахыш бу материалларда өз әксини тапсын.

Јухарыда гејд етдијимиз бир чох проблемләрин һәлли өз гидасыны Азәрбајчан дили кафедраларында апарылан тәдгигат ишләриндән, чап едилән әсәрләрдән, тәшкил едилән семинарлардан, кафедраларарасы әлагәләрдән алмалыдыр. Кечән дәрс илиндән кафедрамызда јарадылан елми-методик семинар мүәллимләрин фәалијјәтини истигамәтләндирмәк вә кафедраларарасы әлагәләр јаратмаг бахымындан әмәкдашларын марағына сәбәб олмушдур. Бу вахта гәдәр семинарда республикамызын танынмыш алимләриндән Ј. Сејидов, В. Асланов, Һ. Гулијев, Ә. Рәчәбов, Б. Әһмәдов, Ә. Хәлилов, М. Һәсәнов, Г. Гејбуллајев вә башгалары али мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин мүасир мәсәләләри, Азәрбајчан дили харичи өлкәләрдә, үмуми түркологијанын инкишафында Азәрбајчан алимләринин ролу, Азәрбајчан дилинин тарихи абидәләри, рус—Азәрбајчан әдәби әлагәләри мөвзуларында мә'рузәләр етмишләр.

ЖУРНАЛЫМЫЗЫН ЛҮҒӘТ КУШӘСИ

Бир нечә сөзүн изаһы

Сон вахтлар милли сәнәт саһәләринә мараг хејли артмышдыр. Һәмин саһәләрә аид вахтилә кениш шәкилдә ишләдилән, лакин сонралар архаикләшән сөзләрин дә јенидән актив лүғәт фондуна гајытмасына, бир нөв «дирчәлдилмәсинә» сәбәб олмушдур. Белә сөзләрин бу күн шакирдләрә өјрәдилмәси ики чәһәтдән фајдалыдыр. Әввәла, классик әдәби әсәрләрдә, бәдии нүмунәләрдә милли сәнәтлә бағлы сөзләр кен-бол ишләдилиб. Икинчиси шакирдләри милли-вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәк үчүн онлары халг сәнәти нүмунәләри илә илкили сөзләрлә дә таныш етмәк һәр бир мүәллимин борчудур.

Азәрбајчанын милли халг сәнәти илә бағлы бир нечә сөзүн изаһыны веририк.

Даббагхана — көн-дәри мә'мулатларынын е'мал олундуғу јерә дејилир. Азәрбајчанда әкинчиликдән сонра һејвандарлыг әсас тәсәррүфат саһәси олдуғундан бабаларымыз бөјүк маһарәтлә даббаглыг сәнәтинин инчәликләрини билиб, бундан истифадә едибләр. Даббагханалар. адәтән су ахар јерләрин кәнарында гурулардЫ. Чүнки даббаг иши чохлу су тәләб едир.

Дағар — тахыл, ун, дуз вә с. әрзаг мәһсулларыны сахламаг үчүн истифадә олунан дәри кисәдир. Ону хырда бујнузлу һејван дәрисиндән һазырлајырлар.

Дулусчулуг — килдән мәишәт үчүн габ-гачаг дүзәлтмә саһәсинә дејилир. Бу саһә илә мәшғул оланлар дулусчу адланыр. Дулусчулугда 50 нөв әшја гејдә алынмышдыр. Неһрә, сәринч, чөлмәк. тәк гулплу, гоша гулплу вә гулпсуз күпәләр, бардаг, күл мангалы, мүхтәлиф дибчәкләр, чәлләкләр, бәрниләр, кирәмит, су түнкләри вә с.

Чәһрә — ип әјирмәк үчүн истифадә едилән аләт.

Кечә — јундан һазырланмыш мәишәт әшјаларындан бири. Кечәдән јер дөшәнмәси, алачыглар үчүн ертүк. һабелә јапынчы папаг кими кејим шејләри һазырланыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчанын мискәрләри 80-а јахын нөвдә мә'мулат һазырлајыблар. Онлардан бир нечәси илә таныш олаг.

Аб-кәрдән — су көтүрмәк үчүн истифадә олунур.

Сәрпуш — ичәрисиндә хөрәк олан (хүсусилә плов) габларын ағзына гојулур.

Каса — (пијалә) ајран, гатыг вә бир сыра башга дуру хөрәкләр үчүн ишләдилир.

Шаһрза АҒАЈЕВ.

педагожи елмләр намизәди.

ШАКИРДЛӘРИН ҺӘРТӘРӘФЛИ ИНКИШАФЫНДА СИНИФДӘНХАРИЧ ВӘ МӘКТӘБДӘНКӘНАР ТӘДБИРЛӘРИН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Ләтафәт МӘММӘДОВА,
Хәтаи Рајон Тәһсил Шө'бәсинин методисти.

Кәнҹ нәслин һәртәрәфли инкишаф едиб јетишмәсиндә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Лакин бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси јалныз дәрслә мәһдудлаша билмәз. Мүасир дөврдә шакирдләрин естетик тәрбијәси саһәсиндә гаршыја гојулан мүһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә әдәбијјат фәнни үзрә апарылан синифдәнхариҹ тәдбирләрин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәһз буна көрә дә әдәбијјат мүәллимләри синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин кечирилмәсинә хүсуси фикир вермәлидирләр. Узун илләрин тәҹрүбәси көстәрир ки, синифдәнхариҹ тәдбирләр шакирдләрин тә'лимә олан марағыны артырмагла јанашы, һәм дә онларын нитг мәдәнијјәтинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Тә'лим материалы илә синифдәнхариҹ мәшғәләләр арасында лазыми әлагә јарадыланда бу тәдбирләр даһа сәмәрәли нәтиҹә верир.

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә шакирдләрин поетик дујғулары ҹилаланмалы, онлар бәдии јарадыҹылығын гүдрәтини әјани шәкилдә һисс етмәлидирләр. Онларда Вәтәнә, халга, торпаға, бүтөвлүкдә бәшәријјәтә мәһәббәт һисси формалашмалыдыр. Көзәлликләри көрмәји вә гијмәтләндирмәји баҹармалыдырлар.

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин бир чох нөвләри вардыр. Бунлара синифдәнхариҹ оху, екскурсијалар, диспутлар, композисијалар, јубилеј тәдбирләри, әдәби ахшамлар, охуҹу конфранслары, көрүшләр, ше'р мүсабигәләри вә с. аиддир.

Әдәбијјат фәннинә марағы артырмаг, јазычыларын һәјат вә фәалијјәтини кениш өјрәнмәк мәгсәдилә екскурсијалардан кениш истифадә етмәк лазымдыр. Һазыркы шәраити нәзәрә алараг, екскурсијалары тәшкил едәркән мәсафәҹә јахын јерләр нәзәрдә тутулмалыдыр. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлынын, С. Вурғунун, Һ. Ҹавидин вә б. ев музејләри, Низами адына Әдәбијјат Институту вә с.

Әдәбијјат мүәллими ишләдијим илләр әрзиндә дәфәләрлә шакирдләримлә С. Вурғунун ев музејиндә олмуш, бә'зи дәрсләрими музејдә кечмиш вә оранын әмәкдашларынын көмәји илә өлмәз шаирә һәср едилмиш мүхтәлиф мәзмунлу тәдбирләр кечирмишәм. Бунлардан ән јадда галаны шаирин 80 иллик јубилејинә һәср едилмиш тәдбир олмушдур. Шаирин 90 иллик јубилејинә исә Хәтаи Рајон Тәһсил Шө'бәсинин методисти кими, рајон үзрә 88 сајлы мәктәбдә тәнтәнәли шәкилдә гејд етмишик.

Јубилеј тәдбирләрини кечирмәздән әввәл тәшкилат комитәси јарадылыр, тәдбирлә әлагәдар көрүләҹәк ишләр планлашдырылыр, комитәнин һәр бир үзвү планла таныш олур, сонра исә бу барәдә мәктәбләрә мә'лумат веририк. Мүәјјән һазырлыг дөврүндән сонра нөвбә илә мәктәбләрдә тәдбирләр кечирилмәјә башлајыр вә тәһсил шө'бәсинин ишчиләри һәмин јубилејләрдә иштирак едәрәк тәдбирин мүсбәт вә мәнфи ҹәһәтләри барәдә фикир мүбадиләси апарырлар.

Јубилеј тәдбирләри ше'р мүсабигәси кечирмәклә башланыр. Әввәлҹә мәктәбләр, сонра рајон, даһа сонра исә шәһәр үзрә кечирилән мүсабигәләрдә исте'дадлы ушаглар сечилир, мүәјјәнләшдирилир. С. Вурғунун 90 иллик јубилејини рајон үзрә јүксәк сәвијјәдә кечирмәк үчүн 88 сајлы мәктәбдә кәркин иш көрүлмүшдү. Белә ки, мәктәбдә шаирин музеји јарадылмыш, јубилеј тәдбириндә рајон вә шәһәр үзрә кечирилән ше'р мүсабигәсиндә мүхтәлиф пул мүкафатларына лајиг көрүлән, диплом, «фәхри фәрман» алан исте'дадлы шакирдләр иштирак етмишләр.

Хәтаи рајонунун мәктәбләриндә јубилеј тәдбирләринин кечирилмәси ән'әнә шәклини алмышдыр. Сон вахтлар М. Фүзулинин, М. Аразын, Ә. Ваһидин, С. Јесенинин, Ш. Гурбановун, С. Вурғунун, Һаҹы Маилин, Б. Ваһабзадәнин, Габилин јубилеј тәдбирләри әввәлҹә рајонун мүхтәлиф мәктәбләриндә, сонра исә рајон үзрә јекун тәдбири кими гејд олунмушдур. Рајон үзрә кечирилән бүтүн јубулеј тәдбирләри бир-бириндән мә'налы, рәнкарәнк олур. Ушаглар бу тәдбирләрин кечирилмәсиндә јахындан көмәклик көстәрир, һәвәслә иштирак едирләр. Јубилеј тәдбирләри кечириләркән биз республиканын танынмыш алим вә професорларыны, севилән шаир вә јазычыларыны, сечилиб танынан журналистләри, јубилјарларын аилә үзвләрини дә дә'вәт едирик. Бу тәдбирләрдә шакирдләрин нитги инкишаф етдији кими, дүнјакөрүшләри дә формалашыр, көркәмли адамларла тәмасда олур, онлардан китабларда охумадыглары, мүәллимләрдән ешитмәдикләри мә'луматлары алырлар; һәмин шәхсијјәтләрин онларын үнванларына дедикләри бир нечә хош кәлмәни ешидир вә тәдбирин бәхш етдији тәәссүраты узун мүддәт јаддан чыхара билмирләр.

Рајон үзрә кечирилән тәдбирләрин бир әһәмијјәти дә ондан ибарәтдир ки, мүхтәлиф мәктәбләрин исте'дадлы шакирдләри бир-бири илә јарышыр, бир-бирини танызыр, бир-бири илә достлашыр вә бирликдә чыхыш етмәјә алышырлар.

Истәр ше'р мүсабигәләринин, истәрсә дә тәдбирләрин кечирилмәсиндә бизим шакирд вә мүәллимләрә Инҹәсәнәт Университетинин јухары курс тәләбәләри, мүәллимләри, драм театрынын, «Тәнгид-тәблиғ театры»нын актјор вә режиссорлары, Низами музејинин, Естетик Мәркәзин әмәкдашлары јахындан көмәк едирләр. Онларын мүнтәзәм шәкилдә тәдбирләримиздә иштирак етмәси, шакирдләрин мәс'улијјәтини гатбагат артырыр.

Рајонумузун мүәллимләри синифдәнхариҹ тәдбирләрлә кифајәтләнмир. Мәктәбдәнкәнар тәдбирләрә дә кениш јер верирләр. Мәктәбләрарасы кечирилән «Шән вә һазырҹаваблар клубу» үзвләринин чыхышлары һәмишә мараг доғурур. Бу јарышларда шакирдләрин асудә вахтларынын дүзкүн тәшкил едилмәси проблеми һәлл олунмагла јанашы, онларын ше'р сөјләмәк, маһны охумаг габилијјәтләри дә инкишаф етдирилир, ушагларда јумор һисси габарыг нәзәрә чарпдырылыр. Бу саһәдә рајонун 261, 147, 269, 95 вә с. мәктәбләри хүсуси тәҹрүбә газанмышлар.

Мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин бир формасы кими, рајонун 63 вә 116 сајлы мәктәбләринин јухары синиф шакирдләринин М. Фүзулинин 500 иллик јубилеји мүнасибәти илә кечирдикләри «Билик јарышы» тәдбирини дә хүсуси гејд етмәк олар. Бу тәдбирин кечирилмәсиндә һәмин мәктәбләрин әдәбијјат мүәллимләри Н. Бабајева вә С. Султанованын әмәји тәгдирәлајигдир. Һәр ики мәктәбин шакирдләри М. Фүзули јарадыҹылығыны чох диггәтлә өјрәнмиш вә верилән суаллара долғун, мәзмунлу ҹаваблар вермишләр. Биз әминик ки, һәмин шакирдләрин М. Фүзулинин һәјат вә јарадыҹылығы барәдә биликләри даһа да дәринләшмиш, дәрс просесиндә өјрәнә билдикләриндән гат-гат артыг мә'луматлара јијәләнмишләр. Белә тәдбирләр шакирдләрлә өзләринә инам һисси јаратмагла бәрабәр, даһа дәрин биликләрә јијәләнмәјә, даһа чох мә'лумат топламаға һәвәс ојадыр.

Хәтаи рајонунун әдәбијјат мүәллимләри синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин кечирилмәсинин әһәмијјәтини дүзкүн баша дүшдүкләринә көрә бу саһәдә ирәлијә доғру даһа бир аддым атмышлар. Белә ки, 194 сајлы мәктәбин мүәллими А. Абдуллајевин тәклифи илә һәр мәктәб 1995/96-чы тәдрис илиндән башлајараг Азәрбајҹанын шаир вә јазычыларындан биринин һәјат вә јарадыҹылығыны даһа дәриндән өјрәнмәк вә өјрәтмәк мәгсәдилә елми ахтарышлар апарыр вә тә'јин олунмуш вахтда билдикләрини рајон иҹтимаијјәти гар-

шысында нүмајиш етдирирләр. Артыг илк аддымлар атылмышдыр. Рајонун 204 сајлы мәктәбинин мүәллими Назилә Одларгызы мәктәбдә Һ. Чавиди өјрәнән курс тәшкил етмиш, һәмин курсда мүәллимин көмәји илә шакирдләр Һ. Чавиди диггәтлә өјрәнмиш, онун ше'рләриндән парчалар әзбәрләмиш, «Сәјавуш» пјесини сәһнәләшдирмиш, шаирә һәср едилмиш зәнкин стендләр, албомлар һазырланмыш, шаирин барелјефи дүзәлдилмишдир. Тәдбир чох мараглы кечмиш, орада иштирак едән әдибин гызы Туран ханым вә Һ. Чавидин ев музејинин дикәр әмәкдашлары шакирдләрин чыхышларындан вә мүәллимин ишиндән чох разы галдыгларыны билдирмишләр.

Рајонун 194 сајлы мәктәбинин мүәллим вә шакирдләри исә М. Һадијә һәср едилмиш елми мүһазирәләр һазырламыш, шаирин мәтбуатда чап едилмәмиш әсәрләрини ахтарыб тапмыш, онлары тәһлил етмишләр.

Рајонумузун мүәллимләри синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә шакирдләрин дүнјакөрүшүнү артырмаг, тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк, үмумијјәтлә, һәртәрәфли шәхсијјәтләр јетишдирмәк үчүн даһа оријинал формалар тәтбиг едирләр. Белә ки, «Һајды, гызлар», «Ким? Нә? Һарада?», «Брејн ринг» вә с. адлар алтында мүхтәлиф ојунлар, јарышлар кечирирләр.

Бу тәдбирләрдә шакирдләр дүшүнүр, мүгајисә едир, јарышыр, галиб кәлмәк үчүн, нечә дејәрләр, дәридән-габыгдан чыхырлар. Белә тәдбирләр кечирмәк һәм мүәллимләрдән, һәм шакирдләрдән даһа чидди һазырлыг тәләб едир. Өз тәчрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, нәтичәси мә'лум олан ссенари үзг кечирилән тәдбирдәнсә, нәтичәси һәјәчанла, интизарла көзләнилән тәдбир даһа мараглы олур. Белә тәдбирләр кечирмәк үчүн әввәлчәдән рәгиб командалар мүәјјәнләшдирилир, һәр команда өзүнә ад сечир, о ада ујғун емблем, веријлишин характеринә ујғун суаллар һазырланыр. Јарышда истифадә едиләчәк суал вә тапшырыглар апарычы вә ја командаларын өзләри тәрәфиндән дә верилә биләр. Ахырда галиб команда мүкафатландырылыр, јарышын јоручу олмамасы, шән кечмәси үчүн фасиләләрдә ше'рләр сөјләнилир, маһнылар охунур, рәгсләр, сәһнәчикләр нүмајиш етдирилир.

Белә тәдбирләрдә шакирдләрин тәфәккүрү, идракы илә јанашы, онларын нитги дә инкишаф едир. Мәнә елә кәлир ки, чәмијјәтимиздә, мүстәгил Азәрбајчанымызда ән ағрылы мәсәләләрдән бири дә нәинки шакирдләримизин, һәтта зијалыларымызын да нитг-данышыг мәдәнијјәтинин ашағы сәвијјәдә олмасыдыр. Бунун бир сәбәби кәнч аналарын дикәр милләтләрдән фәргли олараг өз көрпә балалары илә аз «сөһбәт» етмәсидирсә, дикәр сәбәби мәктәбләрдә бу мәсәләјә бармагарасы бахылмасыдыр. Јалныз тәдрис просесиндә буна наил олмаг чәтиндир. Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин дүшүнүлмүш шәкилдә, чидди һазырлыгдан сонра кечирилмәси шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә мүәллимләрә көмәк едә биләр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, ушаглар өз фикирләрини сәрбәст ифадә етмәк вәрдишләринә јијәләнсинләр, шаблон данышыг тәрзиндән узаглашсынлар. Бүтүн мәшһур дил хадимләри нитг инкишафы мәсәләсинә чох бөјүк әһәмијјәт вермиш вә вермәкдәдирләр. Белә алимләрдән мәрһум Ә. Әфәндизадәнин адыны чәкмәмәк күнаһ оларды. Әзиз мүәллим нитгдә орфоепик—дүзкүн тәләффүз гајдаларына әмәл етмәјә чох үстүнлүк верирди. Биз мүәллимләр истәр дәрс просесиндә, истәрсә дә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр кечирәркән өз нитгимиздә дә, шакирдләрин нитгиндә дә сәлислијә, дүзкүн тәләффүзә наил олмалыјыг.

Хәтаи рајонунун мәктәбләриндә бу гајдалара дүзкүн әмәл едән, шакирдләрин нитгини, дүнјакөрүшүнү, тәфәккүрүнү формалашдыран тәдбирләр кечирән, бунун үчүн кәркин әмәк сәрф едән, вахтына һејфсиләнмәјән, шакирдләрлә ишләмәјә дахили еһтијач һисс едән вә буна мүвәффәгијјәтлә наил олан мүәллимләримиз чохдур.

Биз белә мүәллимләрлә фәхр едирик!

«ЗӘНЧИ БАЛАСЫ ВИЛЛИ» ӘСӘРИНИ ШАКИРДЛӘРӘ НЕЧӘ СЕВДИРИРӘМ

Жалә ЧӘФӘРОВА,
Азәрбајчан Али Тәтбиги Елмләр Коллечинин мүәллими.

Орта мәктәбдә Рәсул Рза јарадычылығына хүсуси јер верилир. Синифдәнхарич оху үчүн онун көзәл әсәрләриндән бири олан «Зәнчи баласы Вилли» нағыл-поемасы чох кәрәклидир.

Чүнки бу әсәрдә Р. Рза сәнәтинин бир сыра чох мүһүм сәнәткарлыг сирләри вардыр. Һәмин сирләри ајдынлашдырмаг јолу илә шакирдләрә образлы сөзүн маһијјәтини изаһ етмәк олар. Бу әсәрдә метафорә вә епитетләр олдуғу кими, сөзалты мә'налар, тәзадлы лөвһәләр, образын дахили вә харичи көрүнүшүнү чанландыран тәшбеһ вә мәчазлар да зәнкиндир.

Мән шакирдләрә әсәри евдә охумағы тапшырыр, сонра исә синифдәнхарич тәдбирләрдә онун кениш мүзакирәсини кечирирәм. Шакирдләрин фикрини она чәлб едирәм ки, шаир зәнчи баласы Виллинин дахили аләмини вермәкдән даһа чох, онун чәмијјәтдәки јерини көстәрмәк үчүн шәрти компонентләрдән истифадә едир.

Сәһәр—
Үфүгдә ган ләкәси
Гуру будаг көлкәси,—
Көлкә зәнчи баласы Виллидир.

Бурада поетик дил анлајышыны ушаға асанча баша сала билирәм. Мәсәлән, профессор М. Адиловун ашағыдакы фикрини әсас көтүрүрәм: Чүмләдә хәбәр ишләдилмир. Предмет вә һадисәләрин јалныз ады чәкилир. Онларын һаггында һеч бир әлавә мә'лумат верилмир. Әшја вә һадисәләрин мөвчудлуғу, шәраити, јери, тарихи, гијмәти статик планда тәсвир едилир. Сырф дилчи кими јанашылса да, бу тезисдә Р. Рза сәнәтинин мүһүм бир кејфијјәти ачылыр.

Зәнчи баласы Виллинин рәнкинин гаралығы сәһәр күнәшинин ишығында гапгара гурумуш будаг көлчәсинә бәнзәдилир. Бу, уғурлу бир образдыр.

Јол үстүндә мај чичәкләри—
кәһрәба тәри
килә-килә мәрчан...

Бу көзәллик илә зиддијјәт тәшкил едән башга бир чәһәтә дә ушагларын диггәтини чәлб етмәк олар. Тәбиәтин бу әсраренкиз көзәллијинин —кәһрәба тәри, мәрчан киләләри олан мај чичәкләринин арасында јохсул, гара бир зәнчи гадыны,

дахма гапысында
гојнунда әлләри
көзләри никаранчылыг ичиндә

хәјаллара далыб. Поеманын бүтүн мисраларынын арасында бу тәзад гырмызы бир хәтт кими кечир. Тәбиәтин вар-дөвләтинин ашыб-дашдығы бир вахтда әлләрини гојнуна гојуб оғлу Виллинин арзуладығы мәктәб бинасына һәсрәтлә бахан ананын үрәјиндән нәләр кечдијини тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Шаир сөздән гәнаәтлә истифадә едәрәк охучуја тәлгин етмәк истәдији һисси вермәк үчүн лазым олан кәлмәни сечир, әлавә мисра вә ифадәләрлә ону әзијјәтә салмыр.

Шакирдләрин диггәтини әсәрин сүжет хәттиндәки мәгамлара чәлб едирәм. Вилли јолу кечмәк истәјәркән баһалы бир машын көрүнүр. Бу баһалы машынын јолла кетмәси дә хүсуси бир образа чеврилир. Машын јолу кечәркән полисин резин дәјәнәјинин һәрәкәти, касыбларын бу баһалы машына јол верәркән кечирдикләри әһвал тә'сирли мисраларла верилир.

Полис резин дәјәнәјини
галдырды,
Дајанды нечә гара балдырлы.
Кечди машын
Шүшәләриндә күнәш.
Бахдыгча көз гамашыр.

Шакирдләрә демәк лазымдыр ки, **галдырды—балдырлы, машын—гамашыр** гафијәләринә фикир верәк. Бу кәлмәләрә јахшы бахын, биз

һәмгафијә сөзләрик»,—дејиб бар-бар бағыран гафијәләрдән дејил. Нашы охучу һәтта ону гафијә һесаб етмәјә дә биләр. Амма бу сөзләрдә јүксәк зөвглү адамларын садә кејиминдәки көзәллијә бәнзәр бир кејфијјәт вар. Белә адамлар зөвглә кејинир, амма онларын палтары торпаг гәдәр садә олар. Р. Рза гафијәләри беләчә торпаг садәлијиндәдир.

Бу мисраларын јаратдығы портрет дә садәчә бир фикрин ифадәсиндән даһа чох, касыб-дөвләтли тәзадынын верилмәсинә хидмәт көстәрир. Касыбларын өнүндән сајмазјана шүтүјүб кечән о баһалы машынын шүшәләриндә күнәшин әкс олунмасы **кечди машын—шүшәләриндә күнәш** шәклиндә верилир. **Гара балдыр** адамларын гаршысындан кечән бу машын санки шүшәләриндә күнәши дә көтүрүб апарыр. Бу сөзүн алтында чох мә'налар јатыр. Јә'ни һәр шеј дөвләтлиләриндир, һәтта күнәш дә онларын машынларынын шүшәләриндә кедир, әкс олунмур, мәһз кедир.

Виллинин кедә билмәдији мәктәб кими дүнјаны ишыгландыран нәһәнк күнәш дә варлылара мәнсубдур.

Кечди машын
Архасынча гара көлкә сүрүндү.
Гара тәкәрләрин ағ кәбәси
Виллијә гара боғаза доланмыш
Сабун көпүклү кәндир көрүндү.

Бу парча мүәллимә, тәрбијәчијә, ушаға китаб охујан валидејнә дүшүнмәк, изаһат вермәк үчүн чох имканлар ачыр. Инсан һүгугсузлуғу һаггында курултулу нитгләрдән тамамилә фәргләнән бу шаһ мисралар көрүн садә зәнчинин психолокијасына нә гәдәр ујғундур. Һүгугсуз Виллијә бу баһалы машынын гара тәкәрләринин, ағ кәбәси инсаны боғмаг, мәһв етмәк үчүн дүшүнүлмүш дар ағачынын сабунлу кәндирини хатырладыр. Мәктәбә чан атан, орадан говулуб кери гајтарылмајачағыны әввәлдән дујан балача Виллинин хәјалында јаранан бу ләвһә уғурлудур. Зәнчи баласы баһалы машынын тәкәриндәки ағ кәбәнин јаратдығы ассосиасијаны унуда билмир. Чүнки һәмин о сабунлу кәндири өз боғазында тәсәввүр едир.

Поеманы мүталиә едән ушаглары чох заман белә суаллар дүшүндүрүр. Виллинин ағаппаг тәзә көјнәјинин јахасына дүзүлән гырмызы дүјмәләр нијә ган ләкәләринә бәнзәдилир? Нә үчүн башга бәнзәтмәләрдән дејил, мәһз белә епитет вә метафоралардан истифадә олунур? Шаир санки бу суала чаваб үчүн јазыр:

Дүнән она «даһа мәктәбә
кәлмә» демишдиләр
Бу күн мәктәбдә дил дәрси,
Нәғмә дәрси вар.
Вилли нејләсин ки,
ишыглы арзулары,
гапгара дәриси вар.

Бу парчаны охујуб шакирдләрә изаһ едирәм ки, гара-ағ рәнкләринин контраст јаратмаг тәбиәтиндән шаир мәһарәтлә истифадә едир. Чошгун арзулары илә тәзад тәшкил едән чәмијјәтин гаршысында гарышгаја охшајан Вилли нә гәдәр дә күмсүздүр. Онун ишыглы арзуларыны боғмаг үчүн гара дәриси табут ролуну ојнајыр.

Виллидә һәм дил өјрәнмәк,
һәм дә нәғмә охумаг һәвәси
вар.

Бу ади нәгли чүмләдән сонра шаир бирдән-бирә поетик ләвһәјә кечир. Виллинин арзуларынын мај чичәкләри гәдәр ләтафәтли олдуғуну ифадә етмәк үчүн јазыр:

Јол үстүндә мај чичәкләри
сарысы,
гырмызысы,
ағы.
Бир аләмдир Виллинин
нәғмә охумағы.
«Нағара һеј, нағара һеј, нағара»
Јајыр курулту сәси.
Нағара һеј, нағара һеј, нағара
Чошсун зәнчи нәғмәси.

Изаһ едирәм ки, јол үстүндәки мај чичәкләринин охудуғу нәғмә илә зәнчи баласы Виллинин маһнысы һәмаһәнкдир. Бу нәғмәләрин бирини тәбиәт охујур, бирини инсан үрәји охумаг истәјир. Тәбиәт азаддыр. Өз ағачларыны чичәкләрлә нечә десән бәзәјә биләр, нәғмәсини һәр бир рәнкдә изһар едә биләр. Вилли азад дејил. Она бу нәғмәләри охумаг да гадағандыр. Чүнки мәктәбин гапылары онун үзүнә бағлыдыр.

Инди нәғмә охумур Вилли
Ағыр-ағыр дүшүнүр.
Бир мараг, бир ваһимә
Јандырыр дөшүнү.

Мәктәб бир әл узадымында.

Амма бу «бир әл узадымында» олан мәктәбә кедиб чатмаг олмур.

Вилли кечир
Санки тиканлар арасындан.
Вилли кедир
Санки алов төкүлүр чанына,
Әлинин, үзүнүн гарасындан.

М. Адилов јазыр: «Р. Рзанын дилдә јығчамлыға, ихтисара мејл етмәси нәтичәсидир ки, ше'рләри метафоралар илә зәнкиндир. Бу исә шаирин фәрди үслубуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн тәдгиг олунмалы чидди мәсәләдир». Бу фикирлә тамамилә шәрик олмагла јанашы, ону да әлавә етмәк истәјирәм ки, шаир кәнч гәһрәманы Виллинин изтирабларыны да мәһз һәмин ифадәләрлә вердијинә көрә даһа чох мүвәффәгијјәт газаныр. Виллинин фачиәси орасындадыр ки, мәктәб онун «бир әл узадымында»дыр. Өзүндә исә мәктәбә чатмаг јанғысы вар. Виллинин ајагларыны чидарлајан, әл-голуну бағлајан манеә онунла бир доғулуб вә өмүрлүк ону тәрк етмәјәчәкдир. Онун үрәјинә төкүлән алов рәнкинин гаралығы илә бағлыдыр. Амма Вилли бүтүн бунлара мәһәл гојмур. Онун охумаг истәји чанына төкүлән аловдан даһа күчлүдүр. Кәнч зәнчинин фачиәси дә бурададыр. О, баша дүшмәлидир ки, мәктәбдә ону ағ рәнкли дүшмәнләри көзләјир. Чүнки бу гара адам ағларын гырмызы мәктәбини мурдарлаја биләр. Буна көрә дә мәктәбә чатһачатда онун гулағына «сөзләрин дашы» дәјир. Ушаг үчүн чәтин гавранылан «сөзләрин дашы» образыны баша салмаг үчүн ашағыдакы парчаны бир нечә дәфә охујурам.

Әввәл тәк-тәк дәјир гулағына
сөзләрин дашы.
«Әзишдирәк јахшы-јахшы»
Сонра сөзләр долу кими јағыр,
Бир-биринә гарышараг
«Гојмајын мәктәби
мундарлајачаг».

Әввәл даша, сонра долуја бәнзәдилән сөзләр санки ити бычаға чеврилир.

Бирдән ити бычаг кими
Кәсир гулағыны бир сәс:
«Көјнәјиндә гырмызы
дүјмәләрә бах».
Вилли тәк,
Онлар чох.

Ушаглара баша салырам ки, Виллинин фачиәсинин бири дә будур. О, чохлар арасында тәкдир. Ады вә көркәми ағ, гәлби гара адамларын арасында тәк галмаг онун бүтүн јолларыны бағлајыр. Беләликлә, ушаглар баша дүшүр ки, шаир сөзүн бәдии образыны јарадыр.

Бирдән гышгырыг төкүлдү јола
табаға, дәмир үстүнә төкүлән
чынгыл кими

Шакирдләрә дејирәм ки, чынгыл дәмирин, табағын үстүнә төкүләндә нечә түкүрпәдичи сәс чыхарырса, «јола төкүлән гышгырыг» да еләчә Виллинин түкләрини биз-биз едир. Бурада гышгырығын да бәдии образы јараныр.

Мәктәб јолу даралды,
даралды,
даралды,
галды индичә гырылачаг
гыл кими.

Бурада изаһ едирәм ки, көлкәјә бәнзәјән Виллинин үстүнә атылан сөзләрин образы јарандығы кими, онун кетдији мәктәб јолунун да бәдии сурәти верилир. Бу јол «индичә гырылачаг гыл кими» назикдир. Бу јол Виллинин ағлар тәрәфиндән дөјүлмәјини тәсвир еләмир. Санки көзәл бир филмә клип чәкилир.

Јердә бир гара јумаг
Бир дә гуру будаг көлкәси
Килә-килә гырмызы дүјмәләр
дағылыб һәр јана
Вилли гара
Булудлар ағ
Торпаг гырмызы
Јол башында
бир әл узадымында
Мәктәб бинасы.

Сөзләр санки јүксәк тәзиг алтында сыхылыб, әл вурсан, бирчә веркүлү, бирчә һәрфи јериндән ојнаса дағыласыды. Һәр сөзүн поетик јүкү вар. Сөзләр өзүндән бөјүк јүк дашыјан ишкүзар гарышгалары хатырладыр. Поетик мә'на көзәллији әсәри сәбрлә, диггәтлә охумағы, ондан ләззәт алмағы тәләб едир.

Јердә әлван чичәкләр,
Көјдә күнәш,
Планетимиз долу инсан ола-ола,
Виллинин ганыны төкдүләр
Мәктәбә кедән јола.

Ушаглара баша салырам ки, бу сөзләрдә зәнчи һүгугсузлуғу верилир. Зәнчиләрин ағларла бир мәктәбдә охумаға һүгугу јохдур.

ДИЛИМИЗДӘ ӘРӘБ-ФАРС МӘНШӘЛИ ХҮСУСИ САҺӘ ТЕРМИНЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Телман ГУЛИЈЕВ,

Һ. Зәрдаби адына Кәнҹә Дөвләт Педагожи Институту Газах филиалынын досенти.

Дилләр арасында сөзалма үмуми проблемдир. Дүнјада елә бир дил тапмаг мүмкүн дејилдир ки, онун лүғәт тәркибиндә алынма сөзләр олмасын. Бу просес бир сыра екстралингвистик һадисәләрлә бағлыдыр. Бу һадисәләрдә сөзалманын ики башлыҹа гүтбү үмумиләшир. Бунлардан бири сөзалмада зәрури, икинҹиси исә мәҹбури просес кими өзүнү көстәрир.

Сөзалмада зәрурилик ондан ирәли кәлир ки, сөзалан дилдә јени информасијанын ифадәси үчүн анлајышлар мөвҹуд олмасын. Сөзалан дил үчүн јени информасија ҹәмијјәтдәки сосиал һадисәләрлә, һәмчинин, елми-техники тәрәгги илә бағлы ола биләр. Белә анлајышлар информасијаверән дилдә мејдана кәлдији үчүн онун өз структуру да һәмин дилләрә аид олур. Сөзалан дилдә мүвафиг гаршылыг мүәјјән олуна билмәдији тәгдирдә јени мә'на ифадә едән сөзләр һазыр шәкилдә алыныр. Мәсәлән, әрәб дилиндән вахтилә Азәрбајҹан дилинә кечән дини мәзмунлу сөзләр бу гәбилдәндир. Ајдындыр ки, ислам дини Азәрбајҹанда јаранмамышдыр. Бу динә мәхсус еһкамлары билдирән сөзләр дә Азәрбајҹан дилиндә мөвҹуд олмамышдыр. Она көрә дә Азәрбајҹанда исламын гәбул едилмәси илә дини еһкам вә анлајышлары билдирән сөзләр дә һазыр шәкилдә алынмышдыр.

Сөзалманын икинҹи гүтбү мәҹбури алынмалардан ибарәтдир. Мәҹбури алынмалар һәр һансы иҹтимаи вә сијаси вәзијјәтлә бағлыдыр. Тарихдә мәҹбури алынмалар, бир гајда үзрә, ассимилјатив тә'сирләрлә әлагәдар олмушдур. Ајдындыр ки, белә бир тә'сирин даими мөвҹудлуғу мүмкүн дејилдир. Она көрә дә һәмин тә'сир кечдикдән сонра дилдә сөз рәгабәти башлајыр. Јә'ни әввәл ассимилјатив јолла ана дили сөзләрини сыхышдырыб чыхаран сөзләр, сонра һәмин гаршылыгларла рәгабәтә кирир. Мәнимсәмә үчүн әһәмијјәтли оланлар галыр, чәтин мәнимсәнәнләр ја тамам сырадан чыхыр, ја да ана дили тә'сири илә онларын структурунда дәјишмә баш верир.

Бир ҹәһәти дә гејд етмәк ваҹибдир ки, ассимилјатив јолла дилә дахил олан сөзләрин өзләринин дә мүәјјән гисми дилдән тамамилә чыхыб кетмир, онларын мүһүм бир гисми әдәби дил сәвијјәсиндә ана дили сөзләри илә јанашы, синоним ваһидләр кими ишләдилир. Беләликлә, Азәрбајҹан дилинә дахил олан сөзләри мәншә е'тибары илә ашағыдакы кими груплашдырмаг мүмкүндүр: 1) Әрәб вә фарс дилләринә мәхсус сөзләр; 2) рус вә Авропа дилләринә мәхсус сөзләр.

Азәрбајҹан дилинин лексик-терминоложи гурулушунун зәнкинләшмәсиндә вә јениләшмәсиндә әрәб-фарс мәншәли саһә терминләринин өзүнмәхсус әһәмијјәти вардыр. Бу гәбилдән олан сөз вә терминләр Азәрбајҹан дилиндә хүсуси бир зәрурәт кәсб етмишдир. Она көрә дә Азәрбајҹан дилиндә хүсуси анлајыш гаршылығы олмајан терминләр һазыр шәкилдә алыныб ишләнмишдир. Белә терминләрин бир гисми дини анлајышлар билдирдији үчүн онларын Авропа дилләринә мәхсус еквивалентләри дә мөвҹуд дејилдир. Һәмин група дахил олан терминләр мүасир Азәрбајҹан дилиндә дә һеч бир гаршылыг олмадан ишләдилир:

Фитр — (оруҹу гуртарма мәрасими), **тәнасүк** (руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәси һаггында елм), **тәбәррү** — (еһсан вермә мәрасими), **сијам** — (оруҹ тутма мәрасими), **мәкруһ** — (ислам дининә көрә), һарам олмајыб анҹаг чарә вә имкан олдуғу һалда ишләдилмәси мәсләһәт көрүлмәјән пај), **меһраб** — (мәсҹидләрдә гиблә ҹәһәтдәки диварда гајрылмыш вә пишнамазын өнүндә дуруб намаз гылдығы ојуг), **ме'раҹ** — (Мәһәммәд пејғәмбәрин көјә сәјаһәти), **малик** — (ҹәһәннәми горујан мәләк), **Инҹил** — (Христианларын дини китабы), **зәкат** — (ислам дининә көрә пул вә ја малын онда биринә бәрабәр олуб касыблара верилмәк үчүн нәзәрдә тутулан верки), **зәввар** — (мүгәддәс јерләри зијарәт етмәјә кедән шәхс), **зәбур**—(јәһудиләрин дини китабы), **Тасура** — (мәһәррәм ајынын доггузунҹу күнү, ашура ахшамы), **ашура** — (мәһәррәм ајынын 10-ҹу күнү), **абид** — (ибадәтлә мәшғул олан вә с.).

Азәрбајҹан дилиндә әрәб мәншәли бир сыра диукәр саһә терминләр дә мөвҹуддур ки, һазыр шәкилдә алыныб мәнимсәниләрәк әдәби дил нормасы кими ишләдилир:

гәзәл—(классик ше'р нөвү), **гафијә**—(мисраларда сон сөзүн һәмаһәнклији), **бејт**—(ше'рдә, гәзәлдә ики гошма мисра), **гәләви**—(кимјәви маддә), **мүбтәда**—(ҹүмләнин баш үзвү), **ријазијјат**—(тәбиәт елмләринин бир голу), **һәндәсә**—(ријази елм саһәси), **нәср**—әдәбијјатшүнас термини), **рәгәм**—(ријази термин), **әдәд**—(ријази термин), **гәсидә** — (классик ше'р нөвү), **үслубијјат** — (дилчилијә аид елм саһәси).

Беләликлә, әрәб-фарс мәншәли саһә терминләринин вә сөзләрин Азәрбајҹан дилинин лексик-терминоложи јениләшмә просесиндәки өзүнәмәхсус ролу вә әһәмијјәти верилән нүмунәләрдә ајдын шәкилдә мүшаһидә едилир.

СИЗИН АРЗУНУЗЛА

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРИН I. III—V СИНИФЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ*

I СИНИФ
70 СААТ
I РУБ (18 саат)

1. 1-чи дәрс. «Билик күнү» —1 саат.
2. 2-чи дәрс. «Бизим мәнзилимиз» —1 саат.
3. 3-ҹү дәрс. «Аилә үзвләри» —1 саат.
4. 4-ҹү дәрс. «Аиләмиз» —1 саат.
5. 5-чи дәрс. «Кәзинти» —1 саат.
6. 6-чы дәрс. «Нағыллар аләминдә» —1 саат.
7. 7-чи дәрс. «Мән мәктәбә кедирәм» —1 саат.
8. 8-чи дәрс. «Бәдән үзвләри» —1 саат.
9. 9 -ҹу дәрс. «Бәдән үзвләри» —1 саат.
10. 10-ҹу дәрс. «Бәдән үзвләри» —1 саат.
11. 11-чи дәрс. «Достлар» —1 саат.
12. 12-чи дәрс. «Тәмизлик сағламлығын рәһнидир» —1 саат.
13. 13-ҹү дәрс. «Тәмизлик сағламлығын рәһнидир» —1 саат.
14. 14-ҹү дәрс. «Бәдән үзвләри» —1 саат.
15. 15-чи дәрс. «Бәдән үзвләринә гуллуг» —1 саат.

* Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин II синифләри үчүн Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы журналымызын 1996-чы ил 2-ҹи сајында верилмишдир.

16. 16-чы дәрс. «Дәрсдә» —1 саат.
17. 17-чи дәрс. «Јени дәрсин изаһы» —1 саат.
18. 18-чи дәрс. «Шакирдләр дәрс данышырлар» —1 саат.

II РУБ (15 саат)

1. 19-чу дәрс. «Биз һәрфләри өјрәнирик» —1 саат.
2. 20-чи дәрс. «Лөвһәдә» —1 саат.
3. 21-чи дәрс. «Лөвһәдә» —1 саат.
4. 22-чи дәрс. «Сәһәр јемәји» —1 саат.
5. 23-чү дәрс. «Наһар» —1 саат.
6. 24-чү дәрс. «Шам јемәји» —1 саат.
7. 25-чи дәрс. «Мәтбәхдә» —1 саат.
8. 26-чы дәрс. «Мағазада» —1 саат.
9. 27-чи дәрс. «Наһар сүфрәси» —1 саат.
10. 28-чи дәрс. «Наһар сүфрәси» —1 саат.
11. 29-чу дәрс. «Дәрсдән сонра» —1 саат.
12. 30-чу дәрс. «Һәјәтдә» —1 саат.
13. 31-чи дәрс. «Тәбиәтин гојнунда» —1 саат.
14. 32-чи дәрс. «Ев һejванлары» —1 саат.
15. 33-чү дәрс. «Зоопаркда» —1 саат.

III РУБ (20 саат)

1. 34-чү дәрс. «Мешәдә» —1 саат.
2. 35-чи дәрс. «Нағыллар аләминдә» —1 саат.
3. 36-чы дәрс. «Ев һejванлары» —1 саат.
4. 37-чи дәрс. «Доктор Ајболит» —1 саат.
5. 38-чи дәрс. «Дәһлиздә» —1 саат.
6. 39-чу дәрс. «Дәһлиздә» —1 саат.
7. 40-чы дәрс. «Ајаггабы мағазасында» —1 саат.
8. 41-чи дәрс. «Ајаггабылара гуллуг» —1 саат.
9. 42-чи дәрс. «Нағыл гәһрәманлары» —1 саат.
10. 43-чү дәрс. «Јени ил шәнлији» —1 саат.
11. 44-чү дәрс. «Аиләмиз ишдән сонра» —1 саат.
12. 45-чи дәрс. «Мәнзилин тәмизләнмәси» —1 саат.
13. 46-чы дәрс. «Сәһәр» —1 саат.
14. 47-чи дәрс. «Тәнбәл» —1 саат.
15. 48-чи дәрс. «Чичәкләр» —1 саат.
16. 49-чу дәрс. «Аналар бајрамы» —1 саат.
17. 50-чи дәрс. «Көј гуршағы» —1 саат.
18. 51-чи дәрс. «Тәбиәтин гојнунда» —1 саат.
19. 52-чи дәрс. «Мусиги аләтләримиз» —1 саат.
20. 53-чү дәрс. «Новруз бајрамы» —1 саат.

IV РУБ (17 саат)

1. 54-чү дәрс. «Мәктәбә һазырлашаркән» — саат.
2. 55-чи дәрс. «Дәрсдән сонра» —1 саат.
3. 56-чы дәрс. «Истираһәтдә» —1 саат.
4. 57-чи дәрс. «Истираһәтдә» —1 саат.
5. 58-чи дәрс. «Идман ојунлары» —1 саат.
6. 59-чу дәрс. «Идман ојунлары» —1 саат.
7. 60-чы дәрс. «Илин фәсилләри» —1 саат.
8. 61-чи дәрс. «Илин фәсилләри» —1 саат.
9. 62-чи дәрс. «Јазда» —1 саат.
10. 63-чү дәрс. «Бағда мејвә јығаркән» —1 саат.
11. 64-чү дәрс. «Дәнизкәнары парк» —1 саат.

12. 65-чи дәрс. «Бајрам нумајиши» —1 саат.
13. 66-чы дәрс. «Алма бағында» —1 саат.
14. 67-чи дәрс. «Тәрәвәз јығымы» —1 саат.
15. 68—69-чу дәрс. «Һәр бир сәнәт јахшыдыр» —1 саат.
16. 70—71-чи дәрс. «Нәглијјат васитәләри» —1 саат.
17. 72-чи дәрс. «Сон зәнк» —1 саат.

III СИНИФ
105 СААТ

I РУБ (27 саат)

1. Шәкил үзрә сөһбәт. а) «Мәктәбә һазырлашаркән» мөвзусу илә бағлы лүғәт үзрә иш; б) мусаһибә—2 саат.

2. Шәкил үзрә сөһбәт. «Кәнд мәктәби» мөвзусу илә бағлы лүғәт үзрә иш; б) мусаһибә—2 саат.

3. «Јенидән мәктәбә» (§1): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охусу, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Јусиф, Јашар вә Јеканә» (§ 2): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охусу, ана дилинә тәрчүмә едилмәси, мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Елхан әми» (§ 3): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

6. «Чәмилә вә Чаваншир» (§ 4): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. «Чүчә вә чүчү» (§ 5): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

8. «Кәнддә» (§ 6): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. «Сағ ол, Нағы» (§ 7): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

10. «Нә вахт?» (§ 8): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

11. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

12. Тәкрар—1 саат.

II РУБ (23 саат)

1. «Дөрд гыз» (§ 9): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

2. «Консерт» (§ 10): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

3. «Буфетдә» (§ 11). а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Азадлыг мејданы» (§ 12): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы; ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Нөвбәтчи» (§ 13): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

6. «Мәрдәкانда» (§ 14): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана

дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. «Мәктуб» (§ 15): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

8. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

9. Тәкрар—1 саат.

III РУБ (31 саат)

1. «Дәрс нә вахт башланыр» (§ 16): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

2. «Гышда» (§ 17): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

3. «Паркда» (§ 18): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Лалә вә Лејла» (§ 19): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Гобустан» (§ 20): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

6. «Самир», «Гырмызыпапаг нағылы» вә ҹанавар (§ 21): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. «Сәлимәнин гузусу» (§ 22): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

8. «Јаз» (§ 23): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

9. «Даһа балача дејиләм» (§ 24): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

10. «Мәктәб бағында» (§ 25): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

11. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

12. Тәкрар—1 саат.

IV РУБ (24 саат)

1. «Шәкил» (§ 26): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

2. «Бөјүк ме'мар» (§ 27): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

3. «Көј көл» (§ 28): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш); в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Јај» (§ 29): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Тәнбәлин бәһанәси» (§ 30): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

6. «Һејкәл гаршыма чыхды» (§ 31): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. Өјрәдичи јазы—2 саат.

8. Тәкрар—4 саат.

IV СИНИФ
105 СААТ
I РУБ (27 саат)

1. «Илк дәрс» (§ 1): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

2. «Азәрбајҹан дили кабинети» (§ 2): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

3. «Диләк» (§ 3): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Вәтән» (§ 4): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Азәрбајҹан» (§ 5): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

6. «Тәзә гәсәбә» (§ 6): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. «Бакы» (§ 7): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

8. «Гушҹуғаз» (§ 8): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

10. Тәкрар—2 саат.

II РУБ (23 саат)

1. «Гушҹуғаз» (§ 8): а) мәзмуну үзрә иш; б) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

2. «Мәнзилдә» (§ 9): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

3. «Харго» (§ 10): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Тәшәккүр» (§ 11): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Гыш» (§ 12): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

6. «Бакы» (§ 13): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы вә ана дилинә тәрҹүмә едилмәси; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

8. Тәкрар—2 саат.

III РУБ (31 саат)

1. «Бакы метросу» (§ 13): а) лүғәт үзрә иш; б) мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

2. «Диалог» (§ 14): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

3. «Суал-ҹаваб» (§ 15): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

4. «Анамын бајрамы» (§ 16): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Телефонла сөһбәт» (§ 17): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

5. «Новруз бајрамы» (§ 18): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

6. «Баһар» (§ 19): а) луғәт үзәриндә иш; мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—3 саат.

7. «Диалог» (§ 20): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

8. «Мешәдә» (§ 21): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

9. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

10. Тәкрар—2 саат.

IV РУБ [24 саат]

1. «Сумгајыт» (§ 22): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

2. «Јемәкханада» (§ 23): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы; ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

3. «Екскурсија» (§ 24): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

4. «Ә'лачылар» (§ 25): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

5. «Јајда» (§ 26): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—4 саат.

6. Өјрәдичи јазы иши—2 саат.

7. Тәкрар—2 саат.

V СИНИФ
(105 СААТ)
I РУБ [27 саат]

1. «Јенидән мәктәбә» (§ 1): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

2. «Азәрбајҹан дили дәрсиндә» (§ 2): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; г) чалышмалар үзәриндә иш, в) сону «г» самити илә битән сөзләрин тәләффүзү үзрә иш—2 саат.

3. «Сағ ол, Елдар» (§ 3): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана

дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

4. «Дирриқдә» (§ 4): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) Азәрбајҹан дилиндәки спесифик сәсләрин тәләффүзү илә бағлы практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

5. «Почталјон» (§ 5): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

6. «Анама мәктуб» (§ 6): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

7. «Кет мәктәбә, ҹаваным» (§ 7): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) Азәрбајҹан дилиндәки спесифик сәсләрин тәләффүзү илә бағлы практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

8. «Падшаһын јухусу» (§ 8): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, дәки спесифик сәсләрин тәләффүзү илә бағлы практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. Јохлама јазы иши—1 саат.

10. «Тамаһкар сәрчә» (§ 9): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, әна дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) Азәрбајҹан дилиндәки спесифик сәсләрин тәләффүзү илә бағлы практик иш; г) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

11. «Тәшәккүр» (§ 10): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) бә'зи саитләрин узун тәләффүзү илә бағлы практик иш; г) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

12. «Хоҹалы фаҹиәси» (§ 11): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) Азәрбајҹан дилиндә бә'зи сөзләрин—фе'лин индики заманында тәләффүзү илә бағлы практик иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

13. «Дүнјанын көзәллији» (§ 11): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

14. Јохлама јазы иши—1 саат.

15. «Зәмидә» (§ 13): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

II РУБ [23 саат]

1. «Зәмидә» (§ 13): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

2. «Дурна» (§ 14): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә әзбәр өјрәдилмәси; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

3. «Сәнин дәрслијин» (§ 15): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

4. «О бизи таныјыр» (§ 16): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

5. «Ширин сөз» (§ 17): а) луғәт үзрә иш; мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) к самитинин тәләффүзү үзрә практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

6. «Афәрин, гызым!» (§ 18): а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) нитгдә «г» самитинин «ғ» самитинә кечмәсинә даир практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

7. Јохлама јазы иши—1 саат.

8. «Нахчыванда» (§ 19): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. «Бизим гајғымыз» (§ 20): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) к вә к самитләринин тәләффүзү үзрә практик иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

10. «Түлкү вә чаггал» (§ 21): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә практик иш; в) чохмә'налы сөзләр үзрә практик иш; г) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

11. «Лариса да шәһидләрдән биридир» (§ 22): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

12. «Чичәк ләкләри» (§ 23): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

13. Јохлама јазы иши—1 саат.

III РУБ (31 саат)

1. «Чалаған вә тәрлан» (§ 24): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

2. «Ушагларын арзусу» (§ 25): а) лүғәт үзрә иш); б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

3. «Камалын арзусу» (§ 26): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

4. «Гышда» (§ 27): а) лүғәт үзрә иш; б) «Гышда» мөвзусунда нитг мәшги; в) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; г) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

5. «Гар бораны» (§ 28): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

6. «Евләри нәдән тикирләр» (§ 29): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

7. «Һөрмәт» (§ 30): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

8. «Достлар» (§ 31): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. «Бакы» (§ 32): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

10. Јохлама јазы иши—1 саат.

11. «О, анасынын көмәкчисидир» (§ 33): а) лүғәт үзрә иш); б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

12. «Гарангуш» (§ 34): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

13. «Бајрамыныз мүбарәк» (§ 35): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

14. «Кәнддә» (§ 36): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзрә иш—2 саат.

15. «Марал вә бујнузлары» (§ 37): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

16. Јохлама јазы иши—1 саат.

17. «Бакынын пејки» (§ 38): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

IV РУБ (24 саат)

1. «Бакынын пејки» (§ 38): а) мәзмун үзрә иш; б) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

2. «Партлајыш» (§ 39): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

3. «Гары вә онун тојуғу» (§ 40): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

4. «Паркда» (§ 41): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

5. «Мәшг» (§ 42): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

6. «Көрпү» (§ 43): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

7. Јохлама јазы иши—1 саат.

8. «Үзејир Һаҹыбәјов» (§ 44): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

9. «Ләззәтли шорба» (§ 45): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

10. «Көјәрчин» (§ 46): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

11. «28 Мај» (§ 47): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

12. «Низами Ҝәнҹәви» (§ 48): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

13. «Еһ, биз дә буну баҹарырыг» (§ 49): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

14. «Марағлы көрүш» (§ 50): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

15. «Чадыр шәһәрҹијиндә» (§ 51): а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзрә иш; в) чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

16. Јохлама јазы иши—1 саат.

17. Тәкрар—1 саат.

Чимназ ӘЛИЈЕВА,
Севда АББАСОВА,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин апарыҹы елми ишчиләри, педагожи елмләр намизәдләри.

НАХЧЫВАН МУХТАР РЕСПУБЛИКАСЫНДА НӘСЛИ АДЛАНДЫРМА

Адил БАҒЫРОВ,
филолокија елмләри намизәди.

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајҹан дили програмларында дилимизин ономастик лексикасынын өјрәнилмәсинә ајрыҹа саат ајрылмаса да, тәдрис просесиндә бу мәсәлә илә бағлы мә'луматын верилмәси зәрурәти јараныр.

V синифдә инсан анлајышы билдирән дүзәлтмә исимләр һаггында мә'лумат верәркән -задә, -ов, (-ова), -јев, (-јева), -лы шәкилчиләри васитәсилә фамилија вә тәхәллүсләрин јаранмасы һагда данышылыр. Фамилија јарадан шәкилчиләрин дилдәки ролу ајдынлашдырыларкән ортаја милли фамилија јарадан шәкилчи вә фамилија јаранана гәдәр бу функсијаны јеринә јетирән форма һаггында һаглы суаллар мејдана чыхыр. Дәрсликдә бу һагда мә'луматын азлығыны нәзәрә алан һәр бир мүәллимә мәсләһәт көрүлүр ки, һәмин мөвзунун тәдриси заманы гаршыја чыхан суаллара ҹаваб мәгсәдилә һәм дәрсдә, һәм дә дәрсдәнкәнар мәшғәлә вә мараг курсларында дилимизин ономастик лексикасы, о ҹүмләдән антропонимакасы, әсас (шәхс ады, ата ады вә фамилија) вә көмәкчи адларын (ләгәб, тәхәллүс, титул) јаранма вә инкишаф тарихи, дилимиздәки ролу, фәргли хүсусијјәтләри, фамилија јаранана гәдәр бу ономастик ваһидләрин мәнзәрәси һагда әтрафлы мә'лумат версин. Мөвзунун тәдриси заманы мүәллим гејд етмәлидир ки, бу күн республикамызда һәр бир шәхсин милли мәнсубијјәтини, мәнсуб олдуғу нәслин-көкүн адыны билдирән вә рәсми сәнәдләрдә дөвләт тәрәфиндән тәсдигләнән фамилијасы вардыр.

Шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, һәлә фамилија ишләдилмәмишдән чох-чох әввәл ҹанлы данышыг дилиндә шәхсин һансы нәслә, тајфаја мәнсублуғу билдирмәк мәгсәдилә нәсли адландырма моделиндән дә истифадә олунмуш, бу термин халг арасында бизим бугүнкү анламда баша дүшдүјүмүз мә'нада јајылмыш вә күнүмүзә гәдәр мүһафизә едилмишдир.

Дил фактлары сүбут едир ки, тарихән һәр һансы бир шәхс она верилмиш шәхс ады илә јанашы, һәм дә улу бабасынын, сүлалә, тајфа, нәсил вә тирәсинин ады илә даһа чох танынмыш. Мәсәлән, дөврүн адәтинә көрә, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында оғуз елинин сәркәрдәси Газан ханы танымаг үчүн тајфа онгонунун (Түлү гуш), атасынын (Улаш оғлу), сој көкүнүн (Амит соју) адлары нишан верилир вә тајфа ады (Салур) онун шәхс ады илә бирликдә ишләнирди. Ону да гејд едәк ки, гәдим түркләр јалныз шәхс ады илә јох, она верилмиш титул, рүтбә вә ја шәрти «һејван, гуш» адлары илә даһа чох танынырмышлар. Һәр бир кнјазын хүсуси («вәһши һејван») адындан башга титулу варды. Бу титул онун тутдуғу вәзифәдән асылы олараг дәјиширди. (Л. Гумилјов. Гәдим түркләр, Бакы, 1993, сәһ. 70.).

Нәсли адландырма, әсасән, гәбилә, тајфа башчыларынын, онларын һөрмәт, иззәт саһиби олан ағсаггалларынын, һәмчинин ата, баба вә улу баба шәхс адларына -лы, -ли, -лу, -лү вә -лар, -ләр шәкилчиләринин, еләҹә дә «нәсли», «оғлу», «ушағы», «төрәмәси», «тохуму», «тајфасы», «ҹинси», «оҹағы» кими гоһумлуг, мәнсублуг мә'налары билдирән лексикләрин артырылмасы јолу илә јаранараг шәхсин һансы сүлаләјә, нәслә, тајфаја мәнсублуғуну билдирмәк мәгсәдилә ишләдилир. Мәсәлән, Һаҹы Ағаббалылар, Гара Шејхалылар, Хојлулар (Неһрәм, Бабәк), Ахундлар, Шүкарлылар, Фәрһадлылар (Ҹәһри, Бабәк), Миралы Ушағы, Шабандырлы ушағы, Ханмәммәдин тајфасы (Зејнәддин, Бабәк), Рамазанлы тајфасы, Османлы тајфасы, Гурбанлы тајфасы (Ханаға, Ҹулфа), Гызјетәрли, Сүлејманлы, Гара Әһмәдли (Шаһбуз), Бағыр Ушағы, Худајар Ушағы (Нурс, Шаһбуз) вә с.

Нәсли адландырма фамилија јаранана гәдәр дилимиздә мәһсуллар ишләнмиш, сонралар ишләнмә даирәсини мәһдудлашдырараг шифаһи дилдә мүһафизә олунмушдур. Бу күн республикамызын һәр јериндә, еләҹә дә Нахчыван МР-да һәр бир шәхс рәсми фамилијасы илә јанашы, һәм дә мәнсуб олдуғу нәслин, тајфанын ады илә танынар. Мәсәлән, Нахчыван МР-да даһа чох «кимләрдәндир», «һансы нәсилдәндир», «һансы тајфадандыр», «кимин ушағыдыр», «һансы оҹағын тохумудур», «кимин төрәмәсидир» вә с. кими суалларла шәхсин нәслә, тајфаја мәнсублуғу мүәјјәнләшдирилир. Вахтилә халг јазычысы С. Рәһимов кәнҹ шаир М. Аразын тајфасыны өјрәнмәк мәгсәдилә ондан сорушур:—О кәнддә кимләрдәнсән? М. Араз да бабасынын, атасынын, әмиләринин адыны дедикдән сонра мә'лум олур ки, о, Мәшәди Ибраһим нәслиндәндир.

Нахчыван МР-да нәсил ады илә танынма кениш јајылыб. Мәсәлән, Нахчыванда һамыја мә'лумдур ки, Совет Иттифагы Гәһрәманы Аббас Гулијев бөјүк Азәрбајҹан мүтәфәккири вә алими Нәсирәддин Тусинин, мәшһур түрколог алим Фәрһад Зејналов Ордубадда Рамазан ушағы нәслиндәндир.

Белә нәсли адландырма ајры-ајры кәндләримиз үчүн даһа характерикдир. Мәс: Сунгулубәј ушағы, Һаҹы Әбдүл нәсли, Һаҹы Вәли ушағы, Калба Талыбын нәсли (Сәдәрәк), Һәсәнлиләр, Фәрһадлылар, Гараһиндиләр, Ҹајбасарлылар (Ҹәһри, Бабәк), Вәсмиҹәһанлылар тајфасы, Ҹевизалылар тајфасы, Дәрвишләр тајфасы (Булган, Бабәк), Газахлы, Күлүмлү, Коланылы (Коланы, Шаһбуз), Нәбили, Мухтарлы, Әбдүләзимли, Ҹәфәрханлы (Үстүпү, Ордубад), Пирәли ушағы, Вәлиханлы тајфасы (Јајҹы, Ҹулфа), Нәҹәфгулу тајфасы, Һәшими тајфасы (Тејваз, Ҹулфа) вә с.

Нахчыван МР-да мөвҹуд олан нәсли адландырма лексик вә морфоложи јолла јараныр ифадә олунур.

1. **Лексик јолла ифадә олунан нәсли адландырма.** — Лексик јолла ифадә олунан нәсли адландырма шәхс, нәсил, тајфа адларына «оғлу», «ушағы», «нәвәси», «нәсли», «төрәмәси», «гызы» лексемләринин артырылмасы илә јараныр.

а). «Оғлу» лексеми илә јарананлар.—Бу лексемдә әмәлә кәлән нәсли адландырма милли форма олуб ҹанлы данышыг дили вә јазылы әдәбијјат нүмунәләриндә өзүнә јер тутмушдур. Бу моделин ән јахшы нүмунәләри «Дәдә Горгуд» дастанларында ишләнир: Гам Ган оғлы хан Бајындыр, Улаш оғлу Газан бај, Духа гоҹа оғлы Дәли Домрул, Газан оғлы Уруз, Газлыг гоҹа оғлы бәк Јекнәк, Ганлы гоҹа оғлы Гантуралы бај, Гыјан Сәлҹук оғлы Дәли Дондар, Гаракүнә оғлы Гарабудаг, Ғафләт гоҹа оғлы Шир Шәмсәддин.

Фактлар сүбут едир ки, тарихимизин мүәјјән мәрһәләләриндә «оғлу» лексеми илә јанашы, дилимиздә ејни функсијаны јеринә јетирән әрәб мәншәли «ибн» сөзү дә сејрәк шәкилдә ишләнмишдир.

Сонралар «ибн» сөзү дилимиздә даими мөвге газана билмәмиш вә јерини, «оғлу» лексеминә вермишдир. Заман кечдикҹә бу форма милли характер дашыјыб өзүнә кениш јер тутмуш вә рәсми сәнәдләрдә өз әксини тапмышдыр. Бу факт мәрһум академик З. Бүнјадов вә Һ. Мәммәдовун Нахчыван санҹағынын муфәссәл дәфтәри адлы тәрҹүмә әсәриндә өзүнү бир даһа тәсдигләјир. Мәсәлән, Кәлбә Рза Фәрәһшад оғлу, Ағахан Һаҹышаһгулу оғлу, Аллаһверди Миннәт оғлу, Мустафа Һаҹы Һүсејн оғлу, Һүсејн Тағы оғлу, Абдулла Мирзә оғлу, Новруз Мәһәммәд оғлу

Арашдырмалар сүбут едир ки, «оғлу» лексеми илә јаранан фамилија вариантлары һагда мүхтәлиф фикирләр мөвҹуддур. Дилчи алим К. Т. Рамазанов чох һаглы олараг бу модели јенилик кими гијмәтлән-

дирәрәк јазыр: «Дилин өз дахили имканлары һесабына әлдә едилән бу наилијјәт һәм халгымызын кечмиш ән'әнәсинин бәрпасы, һәм дә мүасир дөврүмүзүн тәләбләри сырасында јенилик кими гијмәтлидир». (К. Т. Рамазанов. «ов»-дан «задә»-јә, «оғлу»на доғру».

Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри, Іү, Бакы, 1993, сәһ. 79.).

Дикәр лексемләрдән фәргли олараг «оғлу» лексеми шәхсин ата адына гошулараг атанын мәнсуб олдуғу нәсли, тајфаны билдирир вә нәсли адландырма модели јарадыр. Мәсәлән, Јусиф Сәмәдоғлу, Чинкиз Әлиоғлу, Елман Нәсибоғлу, Елнур Адилоғлу вә бу нүмунәләрдә ишләнән Сәмәдоғлу, Әлиоғлу, Нәсибоғлу, Адилоғлу јалныз ата ады дејил, һәм дә нәсли адландырма мә'насында ишләнмишдир.

Бу моделли нәсли адландырмадан даһа чох јарадыҹы шәхсләр, шаир вә јазычылар истифадә едир. Мәсәлән, Балаш Азәроғлу, Вагиф Сәмәдоғлу, Баба Вәзироғлу, Рүф'әт Зәбиоғлу вә с.

Сон дөврләрдә «оғлу» лексеми илә јаранан нәсли адландырма модели рәсми сәнәдләрдә, бәдии әдәбијјат, гәзет вә журнал сәһифәләриндә өзүнә јер тутур. Мәсәлән: Әлләзоғлунун көһнә бир адәти варды. (И. Һүсејнов), Нуруоғлу Розаја јахын отуруб папиросуну түстүләтмәјә башлады. (М. Һүсејн).

Фикримизҹә, бу күн милли мәнсубијјәтлилији билдирмәк бахымындан дилимизә дикәр дилләрдән кечмиш фамилија јарадан шәкилчиләрдән -ов, -јев), -ова, (-јева), -ски, (-скаја), -задә, -и, -ви) имтина етмәк вә «оғлу» лексеми васитәси илә јаранан форманы фамилија модели кими гәбул етмәк мәгсәдәмүвафиг олар.

б). «Гызы» лексеми илә јарананлар.—Бу лексем васитәси илә нәсли адландырма сон дөврләрин мәһсулудур. Тарихи мәнбәләрдә бу лексемлә формалашан нәсли адландырма моделинә тәсадүф олунмур. «Гызы» лексеми «оғлу» лексеминә ујғун олараг XX әсрин орталарындан формалашараг ишләнмишдир.

«Гызы» лексеми ата шәхс адына гошулараг фамилија әвәзиндә ишләнән нәсли адландырма модели јарадыр. Мәсәлән, Әминә Јусифгызы, Ҹејран Гасымгызы, Ајнур Адилгызы вә с.

«Гызы» лексеми илә јаранан нәсли адландырма модели бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә дә ишләнир: Һалал еләә, Маһмудгызы, сәндән сонра беш күнүмү һалал елә. (М. Араз).

в) «ушағы» лексеми илә јарананлар.—Бу моделли нәсли адландырма «ушағы» лексеминин ата вә улу баба шәхс адларына гошулмасы јолу илә әмәлә кәлир. Мәсәлән, Бағыр ушағы, Худајар ушағы, Дадаш ушағы (Нурс, Шаһбуз), Алы ушағы, Рүстәм ушағы, Садыг ушағы (Маһмудоба, Шаһбуз), Мәдәт ушағы (Гарабағлар, Шәрур), Калба Һүсејн ушағы, Гурбан ушағы, (Јајҹы, Ҹулфа), Аббасгулу ушағы (Теіваз, Ҹулфа), Магсуд ушағы (Кәрмәчатаг, Бабәк).

г) «Нәвәси» лексеми илә јарананлар. Бу моделли нәсли адландырма дилимиздә гејри-мәһсулдар шәкилдәдир, функсијасына көрә фамилија мә'насы јаратмыр. Ҹанлы данышыг дили вә бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә аз-аз тәсадүф едилир. Мәсәлән,—Адым Әһмәдли. Гурбан Нәвәси Әһмәд дејилләр. Гурбан нәвәси Әһмәд, сән бу ели чапыб таладын. Гурбан нәвәси Әһмәд горхуја дүшмүшдү. (Ф. Кәримзадә).

ғ) «Нәсли» лексеми илә јарананлар. Бу тип моделдә «нәсли» лексеми икинҹи компоненти кими чыхыш едәрәк шәхсин мәнсуб олдуғу нәсил, тајфа вә тирәнин адыны билдирир. Мәсәлән, Һаҹы Һүсејн нәсли, Мәшәди Ҹамал нәсли, Һәтәмхан нәсли, (Нурс, Шаһбуз), Мәдәтлиләр нәсли, Микајыл нәсли, Кәлбә Ширалы нәсли (Гарабағлар, Шәрур).

Нәсли адландырманын бу модели гәдим форма олуб фамилијаларын јаранмасында мүһүм мәнбә олмушдур. Јә'ни тајфа, нәсил кимин ады илә бағлы олубса, фамилија да һәмин шәхсин ады әсасында формалашыб. Мәсәлән, вахтилә Ибраһим нәсли кими тананлар инди Ибраһимов, Кәрим нәсли кими танынанлар Кәримов, Абдулла ушағы кими танынанлар Абдуллајев фамилијаларыны гәбул едибләр ки, һәмин фамилијалар да тајфанын нәсли адыны билдирир.

2. **Морфоложи јолла ифадә** олунан нәсли адландырма.—Бу тип нәсли адландырма шифаһи данышыг дили үчүн характерикдир. Белә нәсли адландырма тарихин төһфәси олуб ашағыдакы шәкилчиләр васитәси илә јараныр:

а) -лар, -ләр шәкилчиләри мүхтәлиф шәхс адларына гошулараг нәсли адландырма модели јарадыр. Мәсәлән, Дүнјамалылар нәсли, Гајбалылар нәсли, Алырзалылар нәсли, Бечанылар нәсли, Шаһвердијевләр нәсли (Сәдәрәк), Адыкөзәллиләр нәсли, Нағдалылар нәсли (Неһрәм, Бабәк), Талыбханлылар нәсли, Гараәһмәдлиләр нәсли (Јенкиҹә, Шәрру), Мәшәдиһәсәнлиләр нәсли (Тумаслы, Шәрур) вә с.

б) -лар, -ләр шәкилчиләри мүхтәлиф етнонимләрә гошулараг нәсли адландырма модели јарадыр. Бу һал антрононимик лексикамызда зәнкинлик тәшкил едир. Һазырда рекионда елә шәһәр вә кәнд олмаз ки, орада олан тајфа адлары нәсли, сoју билдирмәсин. Мәсәлән, ерамызын V әсриндән Нахчыванда мәскунлашан Кәнкәрлиләр тајфасы (Кәнкәрлиләр нәсли), сонралар Әлиханлылар, Сарванлар, Шаһбанлылар, Салајчылар, Ағабәјлиләр вә с. тирәләрә бөлүнсә дә, онлар үмуми бир адда—Кәнкәрлиләр нәсли ады илә танынып. Һәтта Шәрур рајонунун Гарабағлар, Гывраг, Хок кәндләринин әһатә етдији әрази Кәнкәрли зонасы ады илә танынып ки, бу да Кәнкәрли нәслинин ады илә јараныб.

Бир факты да гејд едәк ки, рекионда Ассору, Ҹығатај, Гараһинди, Тат тајфа адлары илә бағлы нәсилләрин адларына да тәсадүф етмәк олур. Мәсәллән, Татар (Шәһријар, Шәрур), Ассорулар (Һавуш, Шәрур), Ҹығатајлар (Нәзәрабад, Бабәк), Гараһиндиләр (Ҹәһри, Бабәк).

в) -лар, -ләр шәкилчиләри мүхтәлиф пешә, сәнәт билдирән сөзләрә гошулараг нәсли адландырма модели јарадыр. Галејчиләр (Күкү, Шаһбуз) Дәвәлиләр (Ахамәд, Шәрур), Ҹыјрынҹылар—(памбыг әјирән, тохујан вә с. илә мәшғул оланлар (Һавуш, Шәрур).

г) -лар, -ләр шәкилчиләри -ов, -јев моделли фамилијалара гошулараг нәсли адландырма модели јарадыр. Мәсәлән, Һүсејновлар тајфасы, Пашајевләр тајфасы (Гызылҹа, Ҹулфа), Кәтәновлар тајфасы, Һәтәмовлар тајфасы (Гарабағлар, Шәрур).

Фактлар сүбут едир ки, бу моделли нәсли адландырма сон заманларын мәһсулудур. Чүнки -ов, -јев модели илә формалашан тајфа, нәсил адлары тарихән дилимиздә мөвҹуд олмадығына көрә сөз јох ки, тарихән Һүсејнов—Һүсејн ушағы, Һүсејн нәсли; Пашајевләр—Паша ушағы, Паша нәсли кими ишләнмишдир.

2. -лы, -ли, -лу, -лү сөздүзәлдиҹи шәкилчиләри бир гисим шәхс адлары вә топонимләрә артырылараг, шәхсин тајфа вә нәслә мәнсублуғуну билдирир. Мәс: Һаҹыһәсәнли нәсли (Дизә, Ҹулфа), Ағабалы нәсли (Гаһаб, Бабәк), Бәјликли тајфасы (Зејнәддин, Бабәк), Һилаллы нәсли (Ханаға, Ҹулфа), Газахлы тајфасы (Коланы, Шаһбуз), Шаһбабалы нәсли (А. Гышлаг, Шаһбуз), Шаһмурадлы нәсли (Әрәбјенкиҹә, Шәрур) вә с.

б) -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчиси өзүндән сонра -лар, -ләр ҹәм шәкилчиләри гәбул едәрәк нәсли адландырманын ујғун вариантыны јарадыр. Мәсәлән, Әзимлиләр (Неһрәм, Бабәк), Гәләндәрлиләр (Булган, Бабәк), Әһмәдлиләр, Беһбудлуләр (Ҹәһри, Бабәк), Гајалылар (Нәзәрабад, Бабәк), Адыкөзәллиләр (Гарабаба, Шаһбуз), Күлмәммәдлиләр, Тағылылар (Гарабағлар, Шәрур) вә с.

ДИЛИН ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ИНКИШАФЫ ТӘРЧҮМӘСИЗ МҮМКҮН ДЕЈИЛ

Тәрчүмә иши дилләрин инкишафы үчүн мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Бу, дөвләтләрарасы әлагәләрин кенишләндији дөврдә хүсуси актуаллыг кәсб едир. Мә'лумдур ки, 90-чы илләрә гәдәр Азәрбајчанын харичә чыхышы Русија—рус дили васитәсилә һәјата кечирилирди. Она көрә дә Азәрбајчан дилинә харичи дил материалларынын тәрчүмәси рус дилиндән едилирди. Сон вахтлар республикамызда кедән просесләр, о чүмләдән, харичи әлагәләрин (кениш мә'нада) бирбаша һәјата кечирилмәси дүнја дилләриндән дә бирбаша тәрчүмә проблемини гаршыја гојду. Лакин чәтинликләр чох иди. Чәтинликләр бирбаша тәрчүмә ишиндә тәчрүбә азлығындан тутмуш, кадр гытлығына гәдәр мүрәккәб бир топлуну әһатә едирди. Буну илкин һисс едән вә проблемин арадан галдырылмасы үчүн илкин сә'ј көстәрән тәшкилатлардан бири дә «Мүтәрчим» Тәрчүмә Мәркәзи олду· Әмәкдашымыз АКИФ МӘММӘДОВУН мәркәзин директору, филолокија елмләри намизәди, досент ТЕЛМАН ЧӘФӘРОВЛА мүсаһибәси бу тәшкилатын фәалијјәти, тәрчүмә вә дил проблемләри, тәрчүмә сәнәтинин дилин инкишафына тә'сири вә с. мәсәләләр әтрафындадыр.

А. М·:—Телман мүәллим, «Мүтәрчим» Тәрчүмә Мәркәзинин јаранмасынын тарихи барәдә гыса мә'лумат вермәјинизи хаһиш едирәм.

Т. Ч.:—Мәркәз 1992-чи илдә М. Ф. Ахундов адына Рус Дили вә Әдәбијјаты Институтунда бу али мәктәбин вә Дилләр Институтунун бир груп кәнч алими тәрәфиндән тәшкил едилмишдир· Ону да гејд едим ки, республикамызда тәрчүмә ишинин, о чүмләдән, бәдии тәрчүмәнин јахшылашдырылмасы мәгсәдилә әсасы гојулан мүстәгил елми-тәдрис мәркәзинин јарадылмасы танынмыш дилчи-алим, филолокија елмләри доктору, АПРДӘИ-нин ректору, профессор Фирудин Һүсејновун јахындан көмәји нәтичәсиндә мүмкүн олду.

А· М.:—Бәс фәалијјәт истигамәтләринизи нечә мүәјјәнләшдирирсиниз!

Т. Ч·:—Јени игтисади мүнасибәтләр, дөвләт суверенлији, Азәрбајчан дилинә дөвләт дили кими јени —јүксәк статус верилмәси, өлкәмизин дүнјанын мүхтәлиф кушәләри илә сијаси, игтисади, дипломатик, мәдәни әлагәләринин бирбаша мөвчудлуғу тәрчүмә ишинин даһа да кенишләндирилмәси вә инкишаф етдирилмәси зәрурәтини ортаја чыхарды. Совет империјасы дағылдыгдан сонра Азәрбајчанда ана дилинә мүнасибәт дә дәјишмәјә башлады. Дилимизин кениш шәкилдә ишләдилмәси, рәсми, дөвләт гејдијјатындан кечән сәнәдләрин, о чүмләдән, низамнамә, мәрамнамә, тә'сис мүгавиләләринин вә с. Азәрбајчан дилиндә јазылмасы мәчбуријјәти ајры-ајры вәтәндашлары—чәмијјәт, мүштәрәк мүәссисә вә харичи ширкәтләрин нүмајәндәләрини өзләринә тәрчүмәчи ахтармаға мәчбур етди. Тәбии ки, һәр мүәссисәнин тәрчүмәчи (өзү дә һәм ана дилини, һәм дә бир нечә харичи дили билән) сахламаға имканы јохдур. Бәлкә, елә она көрә дә илкин мәрһәләдә бизим мәркәз, әсасән, һүгуги сәнәдләрин ана дилинә вә әксинә тәрчүмәси илә мәшғул олду. Харичи ширкәт вә фирмаларын фәалијјәтинин кенишләнмәси нәтичәсиндә инкилис, алман, франсыз, испан, түрк дилләриндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә сифаришләри чохалды вә биз республикамызын ән јахшы тәрчүмәчи мүтәхәссисләрини ишә чәлб етдик· Бу исә тәдричән даһа чидди сифаришләри јеринә јетирмәјимизә имкан јаратды.

Билдијимиз кими, әввәлләр техники елмләрлә мәшғул олан алимләримизин бир сыра тәдгигат вә ахтарышлары, диссертасија вә авторефератлары рус дилиндә јазылардьı вә јахуд Азәрбајчан дилиндән русчаја тәрчүмә едилирди. Али вә орта ихтисас мәктәбләринин дәрсликләри, дәрс вәсаитләри дә бу вәзијјәтдә иди· Фәалијјәтимизин илк илләриндә бу типли јазыларын ана дилинә чеврилмәсинә әсаслы јер верилирди. Сон ики илдә бизим Тәрчүмә Мәркәзинин әмәкдашлары Азәрбајчанын русдилли орта мәктәбләри үчүн дәрсликләрин јарадылмасында да јахындан иштирак едирләр· Еләчә дә ана дилиндә јарадылан орта мәктәб дәрсликләринин рус дилинә чеврилмәси ишинә бир нечә тәрчүмәчимиз чәлб едилмишдир.

А. М.:—Сиз тәкчә көһнә кадр базасындан истифадә едирсиниз! Мәнчә, јени тәрчүмәчи кадрларын һазырланмасына, харичи дили өјрәтмәјә дә фикир вермәк лазымдыр.

Т. Ч.:—Еләдир· Биз буну нәзәрә алмышыг. «Мүтәрчим» Тәрчүмә Мәркәзи Азәрбајчан, рус вә дикәр харичи дилләрин өјрәдилмәси вә тәблиғи саһәсиндә дә мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирир. Илк нөвбәдә бу дилләрин өјрәдилмәси үзрә тәдрис курсларынын фәалијјәтини гејд етмәк истәјирәм· Дил өјрәнән мүдавимләрә хүсуси лингафон отагларында, еләчә дә компүтерләрин көмәји илә интенсив шәкилдә мәшғул олмаг имканы јарадылмышдыр. Һәм дә мәркәзин нәшријјат һүгугу вар, «Мүтәрчим» адлы рүблүк бәдии, елми-публисистик, тәрчүмә журналы бурахылыр ки, бу да тәрчүмә ишинин нәзәри вә практик бахымдан инкишафы үчүн зәмин јарадыр.

А. М.:—Ону да унутмаг олмаз ки, Азәрбајчанда тәрчүмә иши гәдим ән'әнәләрә маликдир. Јәгин, ишиниздә бу зәнкин мәнбәдән дә фајдаланырсыныз.

Т. Ч.:—Сөзсүз. Тәрчүмә, хүсусән дә бәдии тәрчүмә мүһүм бир јарадычылыг саһәси кими һәмишә диггәт мәркәзиндә олуб. Чүнки һәр бир милли дилин вә әдәбијјатын инкишафы, онун лүғәт тәркибинин тәбии шәкилдә зәнкинләшмәси тәрчүмәсиз мүмкүн дејил. Дүнја дил практикасында, әдәбијјат тарихиндә тәрчүмә сәнәти, бу јарадычылыг саһәсинин хүсусијјәтләри вә актуал мәсәләләри чидди тәдгигат објекти олуб. Азәрбајчанда да әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин, дикәр халгларын дил вә әдәбијјатлары, мәдәнијјәтләри илә тәмасы мәсәләси даим зијалыларымызын диггәтини чәкмишдир· Мүтәрәгги маарифчилијимизин ән көркәмли нүмајәндәләри XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә мәһз тәрчүмә васитәсилә Гәрб вә рус мәдәнијјәтинә мүрачиәт едир, халгымызын милли руһуна јахын олан шаир вә јазычыларын әсәрләриндән бәһрәләнирдиләр. Тәсадүфи дејил ки, илк милли мәктәб дәрсликләримизин материалларынын бөјүк әксәријјәтини тәрчүмә әсәрләри тәшкил едирди. «Јени мәктәб», «Күлзар», «Мәғриб күнәшләри», «Ушаглара һәдијјә» кими дәрсликләрдә, «Әкинчи», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус» вә с. гәзетләрдә Авропа вә рус мүәллифләринин, хүсусилә дә Бајрон, Пушкин, Лермонтов вә Л. Толстојун әсәрлриндән тәрчүмәләрә бөјүк јер верилирди. XX әср Азәрбајчан әдәби дилинин формалашмасында XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә А. Сәһһәт, А. Шаиг, Р· Әфәндијев, А. А. Адыкөзәлов вә Ф. Көчәрлинин етдији тәрчүмәләрин ролу әвәзсиздир.

А· М.:—Бәс тәрчүмә просеси илә бағлы һансы проблемләрлә үзләширсиниз! Бу барәдә бир гәдәр әтрафлы мә'лумат вермәјинизи хаһиш едирәм·

Т. Ч.: — Там мүстәгиллик шәраитиндә Азәрбајчан дилинә, үмумијјәтлә, милли мәдәнијјәтимизә бөјүк шанс верилмишдир· Дилимизин ишләнмә даирәси кенишләнмиш, латын графикасына кечид бејнәлхалг информасија системинә гошулмағымызы асанлашдырмышдыр. Белә бир вәзијјәтдә дилин сафлығынын горуну6 сахланмасы, ана дилимизә кечән сөз вә дикәр лексик тәркибләрин онун грамматик ганунларына ујғунлашдырылмасы мәсәләси тәр-

чүмәчиләрин, дилчи алимләрин, зијалыларын, күтләви информасија васитәләри вә нәшријјат ишчиләринин, мәктәб мүәллимләринин нәзәрәти алтында олмалыдыр. Бу күн, тәрҹүмә ишинин вүс'әт алдығы бир заманда мүтәрҹимләр дилин ән фәал ишләдиҹиләриндән биринә чеврилир вә бу ән бөјүк мә'нәви сәрвәтә диггәтлә јанашмаг онларын пешә борҹудур. Азәрбајҹан дилинә хариҹи дилләрдән техники, бәдии вә с. бу сәпкили тәрҹүмәләри һәјата кечирән шәхсләр лүғәтимизә трансплантасија, калка вә дикәр јолларла дахил олан сөз вә ифадәләрин ишләдилмәсиндә мүәјјән принсипләри көзләмәлидирләр. Ачығыны десәк, дикәр дилләрлә мүгајисәдә биздә лүғәт ишинә ҹидди фикир верилмәјиб. Көһнә сөзлүкләр, о ҹүмләдән, икидилли лүғәтләр, мәсәлән, 3 ҹилдлик «Русча—Азәрбајҹанҹа лүғәт», орфографија лүғәтләри, рәсми-ишкүзар Азәрбајҹан дили лүғәти букүнкү тәләбләрә ҹаваб вермир, онларын јени тәртибаты, јени нәшрләри ваҹибдән ваҹибдир. Икидилли рус—Азәрбајҹан, инкилис—Азәрбајҹан саһә (тибби, техники, сијаси, фәлсәфи вә с.) лүғәтләрини јаратмаг күнүн реаллығыдыр. Чүнки дилимизә дахил олан информасијаларын бөјүк әксәријјәти бу дилләрин һесабынадыр. Хариҹи сөз вә ифадәләри өзүмүзүнкүләшдирмәк, јахуд да јабанҹы фонетик вә грамматик формаларда ишләтмәмәкдән өтрү мүәјјән системә еһтијаҹ вар. Индинин өзүндә хариҹи сөзләр лүғәтинин тәртиби (һеч олмаса, 3—5 илдән бир) күндәликдә дурур. Азәрбајҹан лүғәт мәктәби ән'әнәләри, ҹидди елми-тәдрис мүәссисәләримиз, јүксәк һазырлыглы мүтәхәссисләримиз вардыр. Бу гејд етдијимиз ишләри көрмәјә вә дилимизә хидмәт етмәјә имканымызы артырыр. Сон илләр М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИ-нин лүғәт мәркәзиндә тәртиб едилән вә артыг үч ҹилди ишыг үзү көрән 4 ҹилдли «Азәрбајҹанҹа-русча лүғәт» (мәрһум профессор М. Т. Тағыјевин рәһбәрлији алтында) тәрҹүмәчиләримизә ән јахшы көмәкчидир. Тәрҹүмәчинин башлыҹа силаһы лүғәтдир. Мәшһур болгар тәрҹүмәчиси Сидор Флорин бир јазысында гејд едирди ки, 40 илдән артыг 20 дилдән тәрҹүмә етмәсинә бахмајараг, һәр ан лүғәтләрдә үнсијјәтдәдир, шүбһә доғуран һәр бир сөзүн тәрҹүмәсиндә онлар тәрҹүмәчинин көмәјинә кәлир. Долајы јолла Сизә чатдырмаг истәјирәм ки, тәрҹүмә ишимиз гәнаәтбәхш дејил, чәтинликләримиз чохдур, бу саһәјә дөвләт гајғысына еһтијаҹ вар. Тәрҹүмә ишинә әдәбијјат, мәдәнијјәт, рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг вә с. јарадыҹылыг саһәләри кими мүәјјән статус верилмәлидир, тәрҹүмәчи мүтәхәссисләрин јетишдирилмәси, тәрҹүмә сәнәтинин инкишафы дөвләт сәвијјәсиндә һәлл едилмәлидир.

А. М.:—Бу чәтинликләрә бахмајараг, республикамызда тәрҹүмә саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлүр. «Хәзәр» вә сизин мәркәзин мәтбу органы олан «Мүтәрҹим» журналларынын нәшри бу ҹәһәтдән диггәтәлајигдир. Сиз өз мәтбу органынызда һансы әдәбијјат нүмунәләринин тәрҹүмәсинә үстүнлүк верирсиниз?

Т. Ч.:—Азәрбајҹан Бәдии Тәрҹүмә вә Әдәби Әлагәләр Мәркәзи вә бизим Тәрҹүмә Мәркәзи тәрҹүмә сәнәтинин инкишафына, дүнја халглары әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләринин Азәрбајҹан охуҹусуна онун өз дилиндә тәгдим олунмасына чалышыр. Һәр ики журналда орижиналдан тәрҹүмәләрә үстүнлүк верилир. Сирр дејил ки, Совет дөврүндә нәшријјатларымызын бурахдыглары «Дүнја әдәбијјаты китабханасы», «Дүнја ушаг әдәбијјаты китабханасы» вә с. серијаларда тәмсил олунан хариҹи өлкә јазычыларынын әсәрләринин бөјүк әксәријјәти русҹадан тәрҹүмәләрдир. Мәркәзимизин мәтбуат органында — «Мүтәрҹим» журналында верилән бәдии материалларын һамысы орижиналдан едилән тәрҹүмәләрдир. Вилјам Шекспирин «Крал Лир», «Магбет» пјесләри илк дәфә инкилисҹәдән дилимизә чеврилмишдир. Мәшһур инкилис драматургунун дикәр пјесләрини дә орижиналдан азәрбајҹанҹаја тәрҹүмә етмәји планлашдырмышыг. Журналымызын сәһифәләриндә рус, алман, франсыз, испан, чех, полјак вә с. дилләрдән тәрҹүмәләрә, бу саһәдә танынмыш алим вә мүтәхәссисләрин тәрҹүмә практикасы вә нәзәријјәси илә бағлы фикир вә мүлаһизәләринә јер ајрылыр.

Бә'зи һалларда орижинал вә тәрҹүмәни паралел вермәклә охуҹунун тәрҹүмәчи лабораторијасы, бу ишин хүсусијјәтләри илә әјани шәкилдә танышлығына имкан јарадырыг. Әсас охуҹу аудиторијамызын М. Ф. Ахундов адына Рус Дили вә Әдәбијјаты Институту вә Дөвләт Дилләр Институту олмасыны нәзәрә алсаг, бу типли јазыларын кәләҹәк филолог вә тәрҹүмәчиләр үчүн нә дәрәҹәдә әһәмијјәтли олдуғуну һисс едәрик. Бундан әлавә, мүасир поезија, нәср вә публисистикамызын илк нөвбәдә кәнҹ әдәби гүввәләрин чапына имкан верилир.

Республикада лүғәт ишини ҹанландырмаг үчүн, бу мүһүм саһәјә мүтәхәссисләрин диггәтини артырмаг мәгсәдилә «Лүғәт» рубрикасы ачылмыш вә бурада М. Ф. Ахундов адына АПРДӘИ-нин «Лүғәт мәркәзи» вә «Азәрбајҹан дилинин фразеоложи лүғәти» шө'бәсиндә нәшрә һазырланан ики бөјүк лүғәтдән — «Азәрбајҹан дилинин фразеоложи лүғәти» (профессор Ф. Һ. Һүсејновун рәһбәрлији алтында тәртиб едилир) вә «Азәрбајҹан дилинин етимоложи лүғәти» (профессор Б. А. Әһмәдовун рәһбәрлији алтында тәртиб едилир) нүмунәләр верилир.

Бир сөзлә, Акиф мүәллим, проблемләр, перспективләр чох вә әлбәттә, фајдалыдыр.

А. М.:—Биз—Дил вә әдәбијјатын өјрәдилмәси илә мәшғул олан бир журналын әмәкдашлары, сизин ишин фајдалылығыны гијмәтләндирир, бу хејирхаһ, һәм дә республиканын индики вә кәләҹәк талејиндә мүһүм рол ојнајан фәалијјәтинизә уғурлар диләјирик.

МҮӘЛЛИМ ҮЧҮН ӘН Е'ТИБАРЛЫ БӘЛӘДЧИ

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Методист-алим мүәллими мәнзил башына апаран јолларда онун ән јахшы бәләдчисидир. Бу јоллар башга елм саһәләринә нисбәтән даһа чохдур, даһа доланбаҹдыр. Она көрә дә бәләдчи бу јоллары даһа дәриндән танымалы, нисбәтән раһат, мәнзил башына тез апаран јолу сечмәји баҹармалыдыр. Әкс һалда о, јолчуну јолларда долашдырар, әкс истигамәтә јөнәлдәр. Бу күн биздә мәктәб нә күндәдирсә, фәнләрин тәдриси методикасы да о вәзијјәтдәдир. Хүсусилә сон вахтлар програм вә дәрсликләрин дәјишдирилмәси илә әлагәдар мүвафиг методик әдәбијјатын, демәк олар ки, јохлуғу мүәллимин вәзијјәтини ағырлашдырыр. Мүәллим кетдији үнваны билмәјән, гаты гаранлыға бүрүнмүш дар чығырла аддымлајан јолчуја бәнзәјир. Архасынҹа да шакирдләри...

Нә јахшы ки, белә чәтин мәгамда мүәллимә јол көстәрән, она бәләдчи олан, кетдији үнваны таныдан, әлиндән тутуб гаранлыгда азмаға гојмајан методист-алимләримиз вар. Онлардан бири, даһа доғрусу, биринҹиләрдән бири Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә өз сөзү, дәст-хәтти олан профессор Һәсән Балыјевдир. Адыны чәкдијим саһәдә даһа чох танынан 2—3 алим ичәрисиндә Һ. Балыјев әсәрләринин даһа чох практиклији, һәјатилији, мәктәбә јахынлығы илә сечилир. О, мүәллимә үмуми мүддәалар вермир, конкрет јол көстәрир. Нечә дејәрләр, «Сән бу јолу белә кетмәлисән» мүддәасындан чыхыш етмир, өзү мүәллимин габағына дүшүр, она нүмунә көстәрир, ардынҹа апарыр. Бунлар Һ. Балыјевин јарадыҹылыг јолуну, хүсусилә, 1996-ҹы илдә чапдан чыхмыш **«Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы»** китабыны өјрә-

нәндән сонра кәлдијим нәтиҹәләрдир. Әсәрин «Бир нечә сөз» башлыглы јарым сәһифәлик һиссәсиндә монографијанын алты фәсилдән ибарәт олмасы, һәр фәслин ады көстәрилир вә о да гејд едилир ки, әввәлки нәшриндән (1988-ҹи ил) фәргли олараг бу дәрслијә «дилин ајры-ајры бөлмәләринин (фонетика, лексиколокија вә фразеолокија, морфолокија, синтаксис, дурғу ишарәләринин—М. А.) тәдриси методикасы да јығҹам шәкилдә дахил едилмишдир» (сәһ. 3.).

Мәнҹә, бу китаб профессор Һәсән Балыјевин индијә гәдәр кечдији јарадыҹылыг јолунун күзкүсүдүр. Мүхтәлиф илләрдә, мүхтәлиф адларла вә мүхтәлиф монографијаларда, мәтбу органларда чап олунан јазылар тәкмилләшдирилиб, ҹилаланыб бу әсәрә дахил едилиб.

Дәрсликдәки алты фәсли мәзмунларына көрә **ики гисмә** ајырмаг олар: Азәрбајҹан дили методикасынын үмуми проблемләриндән, даһа чох нәзәри мәсәләләрдән бәһс едән фәсилләр. **Биринҹи («Азәрбајҹан дили тәдриси методикасы елми»)**, үчүнҹү **(«Азәрбајҹан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри, методлары, пријом вә васитәләри»)**, гисмән дә II фәсли **(«Азәрбајҹан дили дәрсләринин тәшкили вә гурулушуна верилән тәләбләр»)** бура дахил етмәк олар. Икинҹи фәсли она көрә гисмән дејирәм ки, бурадакы «Азәрбајҹан дили тәдрисинин мәгсәд вә вәзифәләри», «Мүасир дөврдә Азәрбајҹан дили дәрсләринә верилән башлыҹа тәләбләр», «Азәрбајҹан дили програмлары вә Азәрбајҹан дили дәрсләринин тәшкилиндә онларын ролу», «Дәрсликләр, Азәрбајҹан дили дәрсләринин тәшкилиндә, тә'лимин планлашдырылмасында, ишин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә онун ролу» бөлмәләриндә үмумнәзәри проблемләр даһа чох ишләнсә дә, «Азәрбајҹан дили дәрсләринин планлашдырылмасы мәрһәләләри», «Азәрбајҹан дили дәрсләринин типләри вә формалары һаггында» бөлмәләриндә конкрет нүмунәләр верилир, мүәллимә даһа чох әмәли ҹәһәтдән көмәк едилир. Дикәр фәсилләрдә исә **(«Орфографија тә'лими», «Азәрбајҹан дили дәрсләриндә нитг инкишафы вә үслубијјат үзрә ишләрин мәзмуну вә тәшкили методикасы», «Азәрбајҹан дилиндән мәктәб курсунун әсас бөлмәләринин тәдриси методикасы»)** мүәллиф нисбәтән, (практик мәсәләләрдән даһа чох) бәһс едир, мүхтәлиф саһәләрин, конкрет мөвзуларын тәдриси илә бағлы мүлаһизәләр сөјләјир, ајрыајры нүмунәләр верир.

Һәр ики һалда профессорун шәхси мүлаһизәләри апарыҹыдыр. О, әксәр һалларда өзүнә гәдәр дејилмишләрин фонунда орижинал, һәм дә күчлү мәнтигә әсасланан фикирләр сөјләјир вә онлары әсасландырыр. Тәгдир вә тәнгид характерли мүддәаларыны кәлишикөзәл сөзләрлә ифадә етмәкдән даһа чох, фактлара, дәрин мүһакимәләрә әсасланыр. Бир нүмунә. Мә'лумдур ки, һәр бир елмин формалашмасы үчүн илкин шәртләрдән бири дә одур ки, өзүнә мәхсус ганунлары олсун. Әкәр дил тәдриси методикасы да елмдирсә, онун һансы ганунлары вар? Бу барәдә Азәрбајҹан педагожи фикир саһәсиндә илк вә ән самбаллы сөзү профессор Бәшир Әһмәдов дејиб. Алимин фикринҹә, бу елмин үч гануну вар: «1. Дил тә'лими просесиндә тәфәккүрлә дилин әлагәсинин нәзәрә алынмасы гануну. 2. Дилин нәзәри мәсәләләринин шакирдләрин нитг практикасы зәмининдә өјрәнилмәси гануну. 3. Дил тә'лиминдә диференсиасија едилмиш бүтүн компонентләрин систем һалында бирләшдирилмәси (интеграсија едилмәси) гануну» (сәһ. 78.). Һ. Балыјев биринҹи гануну гәбул едир. Онун фикринҹә, «Икинҹи вә үчүнҹү һесаб едилән ганунлары исә тә'лим гануну сәвијјәсинә галдырмаг дүзкүн дејилдир. ..Бунларын һәр икисинин тә'лим просесиндә олдуғуну инкар етмәк олмаз. Лакин бунлар ганун јох, анҹаг тәләбләр сәвијјәсиндәдир» (сәһ. 79.). Ајры-ајры алимләр дил тә'лими ганунларыны мүхтәлиф сајда көстәрирләр. Бунун сәбәби нәдир? Профессор Һ. Балыјев белә һесаб едир ки, бу, «...Биринҹи нөвбәдә, мүәллифләрин ганун сөзүнә мүхтәлиф јанашмаларындан ирәли кәлир. «Мүтләг белә олмалыдыр» һөкмү илә (бу тәләбдир, принсипдир—

М. А.). «Бизим арзу вә истәјимиздән асылы олмајараг, һәмишә белә олур» һөкмүнү (бу ганундур—М. А.). ејниләшдирмәк олмаз» (сәһ. 79.). Мәһз белә мүддәалардан чыхыш едәрәк, Һ. Балыјев икинҹи бир ганун мүәјјәнләшдирир ки, Б. Әһмәдовун икинҹи вә үчүнҹү ганунлары ора принсип кими дахил едилир: «Азәрбајҹан дили тә'лиминдә анлајышларын гаршылашмасы, ујғунлашмасы вә гарышмасынын, јахуд интерференсијанын нәзәрә алынмасы гануну» (сәһ. 82.).

Китабын титул вәрәгиндә «педагожи али мәктәбләрин «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат ихтисаслы тәләбәләри үчүн» сөзләри онун, һәр шејдән әввәл, дәрслик кими нәзәрдә тутулдуғундан хәбәр верир. Дилинин садәлији вә ајдынлығы, кениш елми дискуссијалардан бә'зән јан кечилдији, мүлаһизәләрин конкретлији, јери кәлдикҹә өзүнә гәдәрки әдәбијјатын објектив хүласәси, һәр фәсилдән сонра планын вә истифадәјә јарарлы әдәбијјатын сијаһысынын тәгдими, дејилән фикирләри, нисбәтән мүрәккәб структурлары әјанилашдирән схемләрин верилмәси вә с. ҹәһәтләр монографијанын дәрслик кими дәјәрини артырыр. Адыны чәкдијим схемләри елә али мәктәбин ујғун ихтисас тәләбәләринин көмәји илә һазырладыб, лабораторијаларда сахламаг, семинар вә мүһазирәләрдә онлардан фајдаланмаг мүмкүндүр. Конкретлик хатиринә о схемләрдән бир нечәсинин адыны чәкмәк истәјирәм: «Дил тәдриси методикасы елминин инкишаф ганунаујғунлуглары» (сәһ. 13), «Азәрбајҹан дили тәдриси методикасы елминин тәдгигат методлары» (сәһ. 16.), «Азәрбајҹан дили дәрсләринин гаршысында дуран әсас вәзифәләр» (сәһ. 20.), «Азәрбајҹан дилиндән дәрсә верилән мүасир тәләбләр» (сәһ. 23.), «Азәрбајҹан дили дәрсләринин планлашдырылмасы мәрһәләләри» (сәһ. 31.), «Азәрбајҹан дили дәрсләриндә ән чох истифадә едилән метод, пријом, јол вә иш нөвләринин шәрти груплары» (сәһ. 107.), «Лингвистик тәһлил нөвләри вә типләри» (сәһ. 133.) вә с.

Мәнә елә кәлир ки, үчүнҹү сәһифәдәки «Бу китаб, ејни заманда, үмумтәһсил вә пешә мәктәби, һабелә али мәктәбин ихтисас мүәллими үчүн дә васаит ролуну ојнаја биләр» гејди мүәллиф тәрәфиндән мүәјјән мәгсәдлә едилән «пријомдур». Чүнки китаб тәләбәләрдән—сабаһын мүәллимләриндән даһа чох бу күн әлинә журнал көтүрүб синфә дахил олан Азәрбајҹан дили мүәллими үчүн даһа кәрәклидир. Әсәр бүтөвлүкдә мүәллимин ишинин әсасыны тәшкил едән ашағыдакы үч суала ҹаваб вермәк үстүндә көкләниб: нә? нә үчүн? нечә? Тәләбә бу суалларла һәлә бир нечә ил сонра үз-үзә дајанаҹаг. Анҹаг мүәллим һәр күн, һәр дәгигә бу суаллара ҹаваб ахтармалы олур. Ҹавабсызлыг һечлик, фәалијјәтин фајдасызлығы демәкдир. «Нә?» суалынын ҹавабында тә'лимин мәзмуну дајаныр, јә'ни мүәллим нәләри өјрәтмәјин даһа кәрәкли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлидир. «Нә үчүн?» суалы мүәллимә өјрәндикләринин фајдалылы әмсалыны ашкарламаға көмәк едир. «Нечә?» суалы исә мүәллимин методик усталығыны үзә чыхарыр. Профессор чох доғру олараг гејд едир ки, «Јахшы мүәллим олмаг үчүн Азәрбајҹан дили үзрә һәртәрәфли билик вә баҹарыглара јијәләнмәк, ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндәки мәгсәд ајдынлығы да јеканә һәллдеҹи амил дејилдир. Јахшы мүәллим өз билијини вә баҹарығыны да дәрс дедији шакирдләрә чатдырмағы баҹармалыдыр» (сәһ. 6.).

Мүәллимә үмуми мүддәалар да вермәк олар, конкрет јол көстәрмәк дә. Мәсәлән, дәрслијин типләри һаггында данышмаг башга шејдир, бу типләрин һәр биринә аид конкрет дәрс нүмунәләри вермәк башга шеј. Профессор Һәсән Балыјев гаршыја гојулан әсас дидактик вәзифәјә көрә дәрсләри үч типә ајырыр вә һәр типин характерик ҹәһәтләрини гејд етдикдән сонра конкрет мөвзулара аид иҹмал вә план нүмунәләри верир. Бу нүмунәләр нисбәтән чәтин тәдрис едилән мөвзуларла бағлыдыр. Мәсәлән: «Гошмаларын мә'наҹа нөвләри», «326 нөмрәли тапшырыг үзәриндә иш (мүәјјән мигдар сајларынын гурулушҹа нөвләринә, исимләшмәсинә, өзүндән сонра нумератив сөзләрин ишләнмәсинә аид практик иш», «Ифадә јазы», «Сај

бәһсинин тәкрары», «Јохлама имла», «Әлавә тапшырыглы јохлама имла», «Јохлама јазыдакы сәһвләр үзәриндә иш» дәрсләри вә с.

Планлашдырма мүәллим ишинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән биридир. Профессор бу мәсәләдә дә мүәллимләрә е'тибарлы бәләдчи кими чыхыш едир. Планлашдырманын әһәмијјәтини, мәрһәләләрини ајдынлашдырдыгдан сонра конкрет олараг һәр мәрһәләјә аид бөлкү нүмунәләри верир (Бах: «Тәгвим-тематик (рүблүк) планын ханәләрини көстәрән чәдвәл—сәһ. 35, ичмал вә күндәлик план нүмунәләри—сәһ. 42—74.).

Профессор Һ. Балыјев новатор методист-алимдир. О, үмумнәзәри саһәләрдә олдуғу кими, конкрет мәсәләләрдә дә јени методик јол вә васитәләрин ахтарылыб-тапылмасында даим сә'ј көстәрир. Мәнә елә кәлир ки, тә'лимдә техники васитәләрдән истифадәнин јени мәрһәләси Һ. Балыјевин ады илә бағлыдыр. Истәр методист-нәзәријјәчи, истәрсә дә бу саһәдә бирбаша әмәли фәалијјәт көстәрән (Н. Туси адына АДПУ-да Азәрбајчан дили тә'лиминдә техники васитәләрдән истифадә лабораторијасынын јарадылмасы) алим кими профессорун хидмәтләри әвәзсиздир. Лакин тәгдир олунмалы чәһәтләрдән бири дә одур ки, Һ. Балыјев һансы пријомдан, васитәдән бәһс едирсә етсин, ону фетишләшдирмир. Мәсәлән, техники тәрәггинин индики мәрһәләсиндә Азәрбајчан дили дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадә, сөзсүз ки, чох фајдалыдыр. «Лакин бүтүн бунлар һеч дә ән'әнәви әјани васитәләрдән имтина етмәјә кәтириб чыхармамалыдыр». Чүнки «Ән'әнәви әјани васитәләрдән истифадәнин дә өзүнәмәхсус үстүнлүкләри вардыр» (сәһ. 164.). Вә сонра бу үстүнлүкләр садаланыр.

Програмлашдырылмыш јохламаларын Азәрбајчан дили дәрсләринә кәтирилмәсиндә дә Һ. Балыјевин хидмәтләри бөјүкдүр. Мүәллифә көрә, програмлашдырылмыш јохламанын үстүнлүјү, биринчи нөвбәдә ондадыр ки, «јохламаг үчүн програмлашдырылмыш јохлама карточкаларындан истифадә етдикдә мүәллим 30—40 нәфәр шакирдин һәр һансы бәһс үзрә бачарығыны 30 дәгигәјә јохлаја вә гијмәтләндирә биләр» (сәһ. 138.). Һалбуки буну јохлама имла васитәси илә етдикдә нә аз-нә чох үч-дөрд саат вахт сәрф олунур. Һаггында сөһбәт кедән дәрсликдә програмлашдырылмыш јохлама карточкалара аид чохлу нүмунәләр верилиб.

Индијәгәдәрки методикада нисбәтән аз ишләнән **тә'лимдә алгоритмләрдән, лингвистик експериментдән вә лексик тәһлилдән истифадә, Азәрбајчан дили кабинәси, јазы ишләриндә јол верилән орфографик, дурғу ишарәси, нитг вә үслуб сәһвләринин хүсусијјәтләри** вә с. онларла белә проблемләр сајмаг олар ки, профессор Һ. Балыјев китабында онлары кениш, һәртәрәфли шәрһ етмиш, фактларла зәнкинләшдирмишдир.

Профессор Һәсән Балыјевин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» китабы (1996) һәм самбаллы елми монографија, һә дә садә дәрсликдир. Она көрә дә әсрдән дилчи-алимләрдән тутмуш парта архасында әјләшән шакирдләрә гәдәр Азәрбајчан дилини тәдгиг едән, өјрәдән вә өјрәнән һәр бир кәс фајдалана биләр.

АДЛАР ҺАГГЫНДА ГИЈМӘТЛИ ВӘСАИТ

Азәрбајчан дили дәрсликләриндә хүсуси адлар һаггында нәзәри мә'лумат вә чалышмалара хүсуси јер верилдијиндән филолокија елмләри намизәди **Адил Пашанын «Азәрбајчан шәхс адлары»** (Бакы, 1996) китабы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Шәхс адлары халгын тарихи, һәјат тәрзи, мәишәти, адәт-ән'әнәси, милли психолокијасы, дини әгидәси, дүнјакөрүшү, елми вә мәдәни сәвијјәси, һәјата вә инсанлара мәһәббәти, истәк вә арзулары илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир.

Әввәлләр әрәб, XIX әсрдән рус ад ситеминин тә'сиринә мә'руз галан Азәрбајчан шәхс адлары өзүнәхас инкишаф јолу кечмишдир. Гәдим түрк, әрәб вә рус ад системләринин исә өзүнәмәхсус адланма категоријалары мөвчуддур.

Китаб өн сөздән вә дөрд фәсилдән ибарәтдир. **I фәсил «Шәхс адларынын тәдгиги тарихиндән»** адланыр. Түркололокијада шәхс адларынын тәдгиги һаггында сөз ачан мүәллиф көстәрир ки, Орхон-Јенисеј абидәләри, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары вә М. Кашғаринин «Дивани-лүғәт-ит түрк» енсиклопедик әсәриндә зәнкин шәхс адлары илә јанашы, адвермә адәт-ән'әнәләри барәдә дә кениш мә'лумат верилмишдир. Мүәллифин фикринчә, фолклор вә классик Азәрбајчан әдәбијјатында, дикәр тарихи мәнбәләрдә зәнкин шәхс адларындан истифадә олунса да, снларын елми чәһәтдән изаһы А. Бакыхановун ады илә бағлыдыр. Бөјүк сәнәткарын «Адлар вә титуллар һаггында» адлы әсәриндән сонра Русијада вә Түркијәдә дә шәхс адларынын тәдгигинә мараг артды.

«Азәрбајчан шәхс адарынын тәдгиги һаггында» адланан бөлмәдә Азәрбајчан дилчилијиндә шәхс адларынын тәдгиги илә мәшғул олан Ә. Чавадов, Ш. Сә'дијев, М. Адилов, А. Гурбанов, Т. Һачыјев, З. Садыгов, М. Чобанов, Г. Мустафајева, Һ. Әлијев, Р. Исрафилова вә башгаларынын хидмәтләриндән бәһс олунмушдур.

II фәсил «Шәхс адларынын ад системиндә јери» адланыр. Фәслин «Адлар вә ад ситемләри һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсиндә әввәл адларын мә'насы һаггында сөз ачылыр. Китабдан бәлли олур ки, истәр харичи, истәр Азәрбајчан алимләри хүсуси адларын мүәјјән мә'наја малик олуб-олмамасы һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләмишләр. Мүәллиф мөвчуд фикирләри үмумиләшдириләрәк белә нәтичәјә кәлир ки, дилдә мә'насыз сөз јохдур вә хүсуси адлары үмуми сөзләрдән фәргләндирән әсас чәһәтләрдән бири дә онларын чохмә'налы олмасыдыр.

Әсәрин ән мараглы һиссәләриндән бири дә ад системләри һаггында верилән мә'луматдыр. Бурада, әсасән, гәдим түрк вә әрәб адлары мүгајисә едилмишдир. Түрк халгларынын ән гәдим јазылы абидәси олан «Орхон-Јенисеј» абидәләриндән вә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан бәллидир ки, гәдим түрк ад системи чох зәнкин олмушдур. Фактлар көстәрир ки, гәдим түркләрдә әсл ад—ата ады, нәсил ады—сој ады (фамилија), ләгәб, икинчи ад, шәхсин ата ады илә, гадынын әр ады илә адланмасы вә с. системләрдән кениш истифадә олундуғу һалда, исламдан габагкы әрәбләрдә тәкчә әсл адлардан истифадә ән'әнәси мөвчуд олмушдур.

Икинчи фәслин «Көмәкчи ад категоријалары һаггында» адланан II бөлмәсиндә А. Пашајев түркололокијада вә рус ономостикасында олан мөвчуд фикирләри мүгајисә едәрәк Азәрбајчан антропономикасында шәхс адларыны 2 група ајырмышдыр: а) әсас ад категоријалары, б) көмәкчи ад категоријалары.

Мүәллиф әсас ад категоријасына шәхсин анадан оларкән алдығы рәсми адларыны—әсл ад, ата ады, сој адларыны аид етмишдир. Азәрбајчан антропонимикасында көмәкчи ад категоријалары һаггында сөјләнилән фикирләрә тәнгиди јанашан А. Пашајев онлары ашағыдакы кими груплашдырмышдыр: 1) ләгәбләр, 2) тәхәллүсләр, 3) титуллар, 4)

фәхри адлар, 5) әзизләмә вә кичилтмә адлар (сәһ. 47.).

II фәслин «Ләгәбләр вә онларын сәвијјәси» адланан III бөлмәсиндә ләгәбләрин ад системиндә мејдана кәлмәси, функсијасы, ләгәб вермәнин характери, ләгәбләрин истифадә даирәси, ләгәбләрдән истифадәнин формалары һаггында орижинал фикирләр сөјләнилмишдир.

«Ләгәбләр вә дикәр көмәкчи адлар» адланан IV бөлмәдә исә мүәллиф әсас вә көмәкчи ад категоријаларынын ад системиндә функсијасыны мүәјјәнләшдирмиш, мүгајисә јолу илә онларын һәр биринин сәрһәдини дәгигләшдирмишдир.

Азәрбајҹан дастанларында бир чох мүсбәт гәһрәманлар өз әсл адлары илә дејил, сонралар газандыглары адларла даһа чох танынырлар: Гејс—Мәҹнун, Рәсул—Ашыг Гәриб, Маһимеһр—Шаһсәнәм, Рөвшән—Короғлу вә с. Бә'зи дилчиләр гәһрәманларын шөһрәтләндирдикләри бу адлары ләгәб, бә'зиләри исә тәхәллүс адландырмышлар. Лакин А. Пашаја көрә, бу адлар ләгәб вә ја тәхәллүс дејил, гәдим түрк ад системинә көрә шәхсин икидлији, гәһрәманлығы вә дүшдүјү вәзијјәтлә әлагәдар алдыглары икинҹи (вә ја сонракы) әсл адларыдыр. (сәһ. 79—83).

Титул (хан, бәј, шаһ, әмир вә с.) вә фәхри адлар (Кәлимуллаһ Руһулла, Фәхрәддин, Азәрбајҹан, Милли Гәһрәманы, Азәрбајҹан халг шаири вә с.) илк бахышда ејни мә'на јүкүнә маликдир. Лакин мүәллиф онларын мә'на инҹәликләрини вә мүхтәлифлијини фактларла мүәјјәнләшдирмишдир.

Китабын III фәсли «Ләгәбләри тәснифи» адланыр. Мүәллиф көстәрир ки, рус вә Азәрбајҹан антронимикасында ләгәбләр, мүхтәлиф шәкилдә тәсниф олунса да, онлар там әһатә едилмәмишдир. Әсәрдә ләгәбләр үч принсип әсасында тәсниф олунур: 1) ләгәбләрин функсијасы вә мә'на хүсусијјәтләринә көрә тәснифи. Бурада ләгәбләр ики група бөлүнүр: а) сәҹијјәләндириҹи Биҹ Вәли, Лоғман Мәһәммәд вә с.) вә тәсвири ,Топал Тејмур, Кор Сејид, Кечәл Һәмзә вә с.). 2. Ләгәбләрин бир вә ја бир нечә шәхсә аид олунмасына көрә тәснифи. Бурада фәрди (һәмшәри Тапдыг, Күрчү оғлу Мәммәд вә с.) вә коллектив (Нөјүтчүләр, Пишикбағлајанлар вә с.) ләгәбләрдән сөз ачмышдыр. 3. Ләгәбләрин шәхслә әлагәсинә көрә тәснифи. Бу ҹәһәтдән ләгәбләр белә груплашдырылмышдыр: а) Шәхсин хариҹи көрүнүшү илә әлагәдар оланлар (Алаҹа Пүстә, Көзәл Фатма, Тајкөз Нурәли, Узун Һәсән вә с.). б) Шәхсин физики вә психи хүсусијјәтләри илә әлагәдар оланлар (Кор Нүсрәт, Бикеф Ибад, Малбаш Јусиф, Тәнбәл Әли вә с.). в) Шәхсин пешәси, мәшғулијјәти вә вәзифәси илә әлагәдар оланлар Баллы Намаз, Канкан Гејбалы, Нефтчи Гурбан, Бәнна Һәсән, Кисәчи Исмајыл вә с.). г) Шәхсин икидлији, гәһрәманлығы вә с. илә әлагәдар оланлар (Алп Рүстәм, Дәли Һәсән, Гачаг Нәби, Бөјүк Пјотр, Искәндәр—Кәбир, Фатеһ Султан Мәһәммәд вә с.). 4. Мүәјјән һадисә илә бағлы оланлар (Јетим Ибраһим, Сағыр Әли, Гысырға Јенки вә с.). 5. Шәхсин миллијјәти, доғулдуғу вә јашадығы јерлә әлагәдар оланлар (Күрд Муса, Ҹуһуд Әли, Татар Гасым вә с.). 6. Шәхсин гоһумлуг мүнасибәти илә әлагәдар оланлар (Ана Салман Әләкчи оғлу, Хан гызы—Х. Нәтаван, Баба Меһралы вә с. 7. Шәхслә әлагәси бәлли олмајан ләгәбләр (Формасјон Рүстәм, Шоты Кәрәм, һав Сәкинә вә с.).

Китабын **«Ләгәбләрин лексик-семантик вә грамматик хүсусијјәтләри»** адланан IV фәсли 3 һиссәдән ибарәтдир.

Мүәллиф белә һесаб едир ки, ләгәбләр әсл адларла бирликдә ишләниб, онун функсијасында чыхыш етсә дә, һәм хүсуси адлардан (Мәҹнун—Һ. Сарабски, Бәһмән арвады Сәкинә вә с.) һәм дә апелјативләрдән (Кәниз Күлзар, Дәлләк Исмајыл вә с.) ибарәт олур. Ләгәбләр дә үмуми сөзләр кими мәншәјинә көрә, әсасән, Азәрбајҹан сөзләриндән ибарәт олур. Лакин әрәб, фарс, рус, һәтта Гәрби Авропа мәншәли ләгәбләрә дә тәсадүф едилир.

«Азәрбајҹан шәхс адлары» китабы ономастик лексиканын изаһына һәср едилсә дә, орада Азәрбајҹан дилинин үмуми лексик хүсусијјәтләри һаггында да бир чох орижинал фикирләр сөјләнилмишдир.

Ш. ШАБАНОВ.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012